

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

ЛОГІКА

Навчально-методичний посібник
для самостійного вивчення дисципліни

Для студентів
усіх спеціальностей
всіх форм навчання

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2011

УДК 16(076.5)
Л69

Рекомендовано до видання методичною радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 7 від 30.03.2010.

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, протокол № 6 від 03.02.2010.

Укладач

М.Г. Проценко, кандидат філософських наук, доцент,
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

Рецензенти:

І.П. Мозговий, доктор філософських наук, професор,
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”;

О.М. Корнієнко, кандидат філософських наук, доцент,
Сумський національний аграрний університет

Відповідальний за випуск

О.П. Бойко, кандидат філософських наук, доцент,
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

Логіка [Текст] : навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / [уклад. М. Г. Проценко] ; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. – 162 с.

Посібник підготовлений з урахуванням вимог Болонської декларації відповідно до нової освітньо-професійної програми підготовки бакалавра. Метою видання є засвоєння студентами основних теоретичних положень логіки і широке використання основних законів і прийомів логічного мислення в професійній діяльності. Посібник містить типову навчальну програму курсу “Логіка”, комплекс навчально-методичного забезпечення до кожної теми курсу (плани занять і методичні рекомендації щодо їх підготовки, список основної та додаткової літератури, короткий термінологічний словник, питання для самостійного вивчення, теми рефератів, доповідей і повідомлень, контрольні питання, тестові завдання), додатковий матеріал (питання для підготовки студентів до іспиту, варіанти контрольних робіт для студентів заочної форми навчання).

Призначений для студентів усіх спеціальностей всіх форм навчання.

УДК 16(076.5)

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	4	
ТИПОВА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	6	
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ	10	
МОДУЛЬ 1		
Тема 1. Предмет і значення логіки	10	
Тема 2. Поняття	21	
Тема 3. Судження	46	
Тема 4. Основні закони правильного мислення	65	
МОДУЛЬ 2		
Тема 5. Умовиводи	72	
Тема 6. Аналогія та гіпотеза	113	
Тема 7. Логічні основи аргументації	126	
ВАРІАНТИ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ		149
ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ	158	
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	161	

ВСТУП

Актуальність впровадження і вивчення дисципліни “Формальна логіка” обумовлена необхідністю ознайомлення і практикою використання основних положень логіки в роботі майбутніх спеціалістів економічного профілю. Програма курсу адресована студентам перших курсів і розрахована на викладення основних форм, законів, прийомів, положень і проблем логічного мислення. Вона розроблена з урахуванням сучасних уявлень про мету і завдання економічної та юридичної освіти, а також тих змін, які обумовлені процесами європейської інтеграції в сферах політики, економіки і в культурно-освітньому просторі. Ці процеси впливають і на науково-освітній простір України. Міждисциплінарні зв'язки даного курсу проявляються в поєднанні логічного знання з філософською та психологічною теорією, використанні правознавчої та економічної фактографії.

Мета вивчення курсу – ознайомити студентів з фундаментальними основами логіки, сприяти виробленню навичок правильного мислення, вміння застосовувати їх на практиці.

Завданнями, які вирішуються при вивченні цієї дисципліни, є:

- теоретичне вивчення основних положень логіки;
- виявлення необхідності правильного мислення і прийняття логічно-обумовлених рішень у критичних ситуаціях;
- практичне застосування основних положень логіки при вивченні інших дисциплін;
- широке використання основних законів і прийомів логічного мислення в професійній діяльності.

Після вивчення та засвоєння курсу студенти повинні

знати:

- у чому полягає предмет і значення логіки, її роль у підвищенні культури мислення;
- які існують основні логічні форми і закони мислення;
- як будуються і перевіряються гіпотези;
- у чому полягають логічні основи аргументації;
- спростування, його структуру, правила та помилки у спростуванні;

вміти:

- на основі знання законів і форм логіки мислити послідовно і несуперечливо;
- аргументовано відстоювати свою точку зору;
- підготувати логічно стрункий і аргументований виступ;

- несуперечливо, послідовно і обґрунтовано скласти офіційний документ;
- застосовувати в міркуваннях логічні правила висновку;

володіти навичками:

- складання логічних моделей прийняття правильних рішень;
- використання основних положень логіки при засвоєнні нової інформації;
- обробки інформації професійного спрямування з наступним її логічно-обумовленим використанням;
- логічного і обґрунтованого переконання аудиторії у своїй правоті.

ТИПОВА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Навчальний модуль 1

Тема 1. ПРЕДМЕТ І ЗНАЧЕННЯ ЛОГІКИ

Мислення і пізнання світу. Єдність чуттєвого пізнання та абстрактного мислення. Відчуття, сприймання та уявлення – основні форми живого споглядання. Поняття, судження і умовиводи як основні форми мислення. Роль мови в пізнанні. Логічна форма, її структура, основні терміни.

Поняття логічного закону. Істинність думки. Коротка історія розвитку логіки як науки.

Теоретичне та практичне значення логіки. Зв'язок логіки з філософією. Роль логіки у розвитку науки, підвищенні культури мислення.

Логічна культура.

Тема 2. ПОНЯТТЯ

Поняття як форма мислення. Основні логічні прийоми формування понять: аналіз, синтез, порівняння, абстрагування і узагальнення. Роль понять у науці, пізнанні дійсності.

Зміст і обсяг поняття. Різноманітність ознак предметів. Закон обернено пропорційної залежності між змістом і обсягом поняття.

Види понять: загальні й одиничні, збірні й нульові, конкретні та абстрактні, відносні і безвідносні, позитивні і негативні.

Відношення між поняттями. Порівнювані і непорівнянні, сумісні і несумісні поняття. Відношення рівнозначності, підпорядкування, перехрещення протилежності і супідрядності.

Операції з поняттями та їх класами: “додавання”, “множення”, “віднімання” (заперечення), обмеження, узагальнення. Поділ понять. Види і правила поділу понять. Можливі помилки в поділі понять. Визначення понять. Види визначень понять: номінальне, реальне. Явне, неявне, генетичне, визначення через найближчий ряд і видову відмінність. Прийоми, що замінюють визначення понять. Місце визначення понять у навчанні, науково-дослідній роботі. Основні правила визначення понять.

Тема 3. СУДЖЕННЯ

Загальна характеристика суджень. Судження і речення. Прості і складні судження. Структура простого судження: суб'єкт, предикат, зв'язка, квантор.

Класифікація суджень. Атрибутивні судження, судження існування і судження з відношенням. Загальностверджувальні, частково-стверджувальні, загальнозаперечні, частково-заперечні судження. Пізнавальне значення судження.

Судження за модальністю: можливості (проблематичні), дійсності (асерторичні) і необхідності (аподиктичні). Достовірність суджень.

Розподіл термінів у судженнях і їх використання в логіці.

Відношення між судженнями. “Логічний квадрат”.

Складні судження. Логічна символіка та її значення в утворенні складних суджень. Кон’юнкція, диз’юнкція, імплікація, еквіваленція.

Логічний аналіз висловлювань. Встановлення істинності й хибності суджень. Таблиці істинності. Місце логічного аналізу думок у науці, буденному житті і політичній культурі людини.

Тема 4. ОСНОВНІ ЗАКОНИ ПРАВИЛЬНОГО МИСЛЕННЯ

Поняття закону логіки. Основні риси правильного мислення: визначеність, послідовність, несуперечність і доказовість. Об’єктивний і загальнолюдський характер законів мислення.

Закон тотожності. Закон тотожності як закон однозначності думки і обґрунтування твердження.

Закон суперечності. Значення закону суперечності для спростування суперечливих думок. Логічна суперечність і протилежність.

Закон виключеного третього. Неможливість логічної “середини” і можливість реальної альтернативи.

Закон достатньої підстави. Необхідність обґрунтування думки.

Доказовість – основа науки.

Методологічна функція основних законів логіки. Закони логіки – атрибут людського мислення. Значення законів правильного мислення в навчально-виховному процесі.

Навчальний модуль 2

Тема 5. УМОВИВОДИ

Умовивід як складна форма мислення. Структура умовиводу. Вихідне знання (засновок), вивідне знання (логічний наслідок – висновок), обґрунтовуючі знання (логічна основа).

Види умовиводів: безпосередні і опосередковані. Дедуктивні та індуктивні умовиводи. Умовиводи за “логічним квадратом”.

Безпосередні умовиводи і способи їх одержання: перетворення, обернення і протиставлення. Логічна і наукова значущість безпосередніх умовиводів.

Дедуктивні умовиводи. Поняття дедуктивного умовиводу, його структура. Категоричний силіогізм, його форма. Аксиома силіогізму. Правила категоричного силіогізму: правила термінів і засновків.

Фігури і модуси категоричного силіогізму та їх правила.

Скорочений силіогізм (ентимема), його види. Складні силіогізми (полісиліогізми). Прогресивні і регресивні полісиліогізми. Складноскорочені силіогізми. Сорит і епіхейрема. Приклади використання складних силіогізмів у науці і практиці.

Умовні умовиводи. Чисто умовні та умовно-категоричні умовиводи, їх значення.

Розподільні умовиводи. Стверджувально-заперечні та заперечно-стверджувальні умовиводи. Роль розподільних умовиводів у логічному міркуванні.

Умовно-розподільні умовиводи. Різновидності умовно-розподільних умовиводів: дилема, трилема, полілема. Значення теорії силіогізмів у науково-дослідницькій і практично-політичній діяльності людей.

Індуктивні умовиводи. Індукція та її види. Повна і неповна індукції. Проблема обґрунтованості індуктивних умовиводів, їх зв'язок з емпіричними узагальненнями.

Види неповної індукції: популярна індукція, індукція через аналіз і відбір фактів, наукова індукція. Основні риси наукової індукції, її значення в системі людських знань. Статистичні узагальнення.

Індуктивні методи встановлення причинних зв'язків між явищами. Метод схожості. Метод різниці. Об'єднання методів схожості та різниці. Метод супутніх змін. Метод остач.

Значення багатоманітних індуктивних узагальнень у пізнанні дійсності. Взаємозв'язок дедукції і індукції в навчанні, в ідеологічному процесі, в переборенні шкідливих забобонів у побуті.

Тема 6. АНАЛОГІЯ ТА ГІПОТЕЗА

Місце аналогії в логічному мисленні. Аналогія як вид індуктивного умовиводу. Структура аналогії. Аналогія і модель. Моделювання, спостереження та експеримент, їх взаємозв'язок.

Види аналогії: аналогія властивостей, аналогія відношень.

Строга, нестрога і хибна аналогії.

Значення аналогії в науковому дослідженні.

Гіпотеза як форма розвитку знань. Факт, ідея, наукова проблема, гіпотеза, концепція і теорія як основні форми розвитку наукових знань. Види гіпотез: загальна і часткова. Робочі гіпотези, версії.

Побудова і доведення гіпотез. Основні етапи розвитку гіпотези. Перевірка і спростування гіпотез.

Особливості гіпотези. Сукупність умов, яким повинна відповідати гіпотеза. Типові приклади гіпотез у системі наукових знань.

Тема 7. ЛОГІЧНІ ОСНОВИ АРГУМЕНТАЦІЇ

Сутність логічної аргументації. Обґрунтування – один із основних принципів розвитку науки та логічного мислення. Доказовість – необхідна умова розвитку науки. Факти та аргументи. Переконання. Специфіка соціального пізнання.

Доведення. Структура доведення: теза, аргументи і демонстрація. Прямі і непрямі доведення.

Спростування, його основні види. Роль доведення і спростування в полеміці та плюралізмі думок.

Логічна структура аргументації. Система правил аргументації:

- правила щодо тези;
- правила щодо аргументів;
- правила щодо демонстрації. Можливі помилки та їх запобігання.

Значення логічної аргументації в практичній діяльності. Суперечка як різновид аргументації. Паралогізми і софізми. Дискусія, полеміка, диспут.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Модуль 1

Тема 1. ПРЕДМЕТ І ЗНАЧЕННЯ ЛОГІКИ

Заняття 1

1. Філософія, логіка та інші науки про сутність мислення.
2. Поняття про форми і закони мислення.
3. Основні етапи розвитку логіки. Розвиток логіки в Україні.
4. Структура формальної логіки, її значення для науки та практики.

Методичні рекомендації

Розкриваючи перше питання, слід спочатку визначити предмет вивчення логіки, його специфіку, дати філософське визначення абстрактного мислення. Потрібно визначити такі риси мислення, як *цілеспрямованість, абстрактність, узагальненість, опосередкованість*. Предмет логіки – людське мислення. Але мислення є предметом дослідження різних наук. Так, філософія досліджує мислення через призму проблеми виникнення та становлення свідомості, походження мислення і його основних форм – понять, суджень, умовиводів. Фізіологія вищої нервової діяльності вирішує питання впливу фізіологічного та психічного факторів на формування мислення людини. Психологія вивчає душевні властивості та характер мисленої діяльності індивіда, починаючи від народження і до становлення особистості. Логіка розглядає мислення як засіб пізнання; її предметом є форми і закони мислення, з допомогою яких людина пізнає природу, суспільство, людину та її мислення. Слід дати визначення *логіки* як філософської дисципліни, розповісти про походження слова “логіка”, про її засновника.

Розглядаючи друге питання, слід мати на увазі, що основними формами абстрактного мислення є *поняття, судження та умовиводи*. Кожна з цих форм буде розглянута детально на наступних заняттях. Для того щоб краще з’ясувати, що таке форма мислення”, потрібно взяти декілька простих суджень (простих речень, в яких є підмет і присудок) із різних сфер дійсності. Наприклад, “Усі столиці – міста”; “Деякі злочини не розкриваються”; “Усі метали – електропровідні”. Показати, що за змістом вони зовсім різні, а за формою однакові, бо кожному з даних суджень притаманна одна й та ж форма, спосіб зв’язку елементів думки; в кожному судженні є предмет думки, в логіці його називають *суб’єктом* (“столиці”, “злочини”, “метали”), і поняття, які розкривають деякі риси суб’єкта (“міста”, “електропровідні”, “розкриваються”), їх називають предикатом. Усім трьом судженням притаманна

одна й та ж форма: S – P (суб'єкт є предикат). Потім слід дати чітке визначення таких понять, як *форма мислення, поняття, судження, умовивід*, навести приклади (бажано зі сфери наук, які вивчались або вивчаються у вузі). Деякі студенти завчасно не готують приклади понять, про які йде мова, і коли дається пропозиція навести приклади, то вони інколи апелюють до таких понять, як “стіл”, “вікно”, “дерево”, визначення яких не дають.

Слід торкнутися питання про відмінність логічних форм від форм чуттєвого відображення – *відчуття, сприйняття, уявлення*, показати, що мислення відволікає увагу від одиничного, неістотного, а виділяє в предметах загальне, те, що повторюється, істотне.

Для з'ясування того, що таке *закон мислення*, необхідно визначити такі поняття, як *істинність думки, правильність мислення*. Думка вважається істинною, якщо вона відповідає дійсності. Для прикладу можна використати закон будь-якої науки. Але в процесі пізнання велике значення в досягненні істини має і її правильність. Для прикладу можна взяти два судження:

Закони не створюються людьми.

Закон – це нормативний акт.

Отже, нормативні акти не створюються людьми.

Дані судження є істинними, але висновок з них не впливає внаслідок того, що закони, які діють у природі об'єктивно, і закони юридичні не є тотожними поняттями. Як буде показано на наступних заняттях, у даному умовиводі порушено одне із правил термінів.

Далі слід показати, що правильність думки в процесі міркування зумовлюється законами мислення, які застерігають від помилок стосовно конкретного змісту думок. Потрібно звернути увагу на багатозначне вживання поняття “закон”, порівняти філософське визначення закону з визначенням закону в логіці, з'ясувати, в чому полягає відмінність діалектичного закону від формально-логічного. Слід зазначити, що в логіці особлива увага приділяється законам *тотожності, суперечності, виключеного третього, достатньої підстави*, бо саме вони значною мірою сприяють тому, щоб мислення людини було чітким, послідовним, несуперечливим, аргументованим.

Потрібно мати на увазі, що закони і форми мислення за своєю природою є відображенням у свідомості людини властивостей, зв'язків і відношень предметів об'єктивної дійсності; вони склалися в результаті практичної діяльності людини, багатовікової практики людського пізнання.

При вивченні третього питання слід звернути увагу на основні етапи розвитку логіки. Її історія бере свій початок ще в Стародавній Греції, V–IV ст. до н.е. Потрібно показати, які логічні проблеми вирішували попередники логіки Аристотеля. Ними є Демокрит, який описував індукцію як спосіб міркування, охарактеризував гіпотезу, аналогію, логічну операцію визначення понять. Зенон Елейський висунув апорії (від грецького – “скрутне становище”, “безвихідь”): “Ахіллес і черепаха”, “Дихотомія”, “Стріла” і тим самим поставив таку проблему, як відобразити рух у логіці понять. Сократ описував два способи дослідження: індукцію і дефініцію (визначення). Суть сократівської індукції полягає в утворенні понять. Кінцевий результат індукції – утворення дефініції. З курсу філософії відомо, що свій метод утворення понять Сократ називав “майєвтикою”. Сократівський метод, об’єднуючи індукцію і дефініцію, допомагав встановити істину. Платон досліджував природу судження. Йому були відомі визначення через рід і видову відміну, дихотомічний поділ обсягу понять, він дуже близько підійшов до відкриття основних законів логіки, які згодом сформулював його учень – Аристотель.

Особливу увагу слід звернути на те, що жоден із зазначених філософів не виділив логіку в самостійну науку. Це вперше було зроблено Аристотелем. Логіку він назвав аналітикою і дав детальний аналіз відкритого ним поняття силогізму як особливої форми умовиводу. Слід назвати логічні твори Аристотеля, показати, які логічні закони він сформулював. Цікавою буде й інформація про аналіз логічних помилок, про які йдеться в “Аналітиках”. Аристотель виділяє серед логічних помилок *паралогізми і софізми*. Потрібно показати, що паралогізми – це логічні помилки в умовиводі, які виникають у результаті ненавмисного порушення правил і законів логіки, а софізми – такі умовиводи, які застосовуються з метою ввести співбесідника в оману, хибу видати за істину.

Слід зазначити, що логіка Аристотеля була популярною в епоху Середньовіччя, але вона зазнала певної модифікації відповідно до основних настанов схоластичної догматики. Потрібно сказати, що проблеми логіки розглядалися такими найвідомішими представниками Середньовіччя, як французький філософ І. Росцелін, англійський філософ У. Оккам, шотландський філософ Д. Скотт, англійський філософ Ансельм Кентерберійський та ін. Деякі з них захищали позицію *реалізму*, а деякі – *номіналізму*.

Торкаючись питання про розвиток логіки в період епохи Відродження (XIV–XVII ст.), потрібно з’ясувати питання про причини, які сприяли виникненню нової логіки, зокрема, чому англійський філософ Ф. Бекон протиставляє “Органону” Аристотеля свою працю “Новий

органон”, чому силу своєї логіки він вбачав в індуктивному методі, що протиставлявся дедукції і силогістиці Аристотеля.

Слід мати на увазі, що передісторія сучасної логіки пов’язана з діяльністю Т. Гоббса, Р. Декарта і особливо Г. Лейбніца. З курсу філософії відомо, що Декарт сформулював чотири основні правила будь-якого наукового дослідження:

1. Істинне лише те, що перевірено і доведено.
2. Розкладати складне на просте.
3. Рухатися від простого до складного, від більш очевидного до менш очевидного.
4. Досліджувати предмет у всіх деталях.

Штучна мова, яку створив Г. Лейбніц, була прототипом сучасних формалізованих мов логіки. Лейбніц створив загальний метод, за допомогою якого усі істини можна було звести до певного виду обчислення, сформулював закон достатньої підстави, оригінальне вчення про гіпотезу.

Потрібно звернути увагу на те, що немала заслуга в розвитку логіки належить представникам німецької класичної філософії, особливо І. Канту і Ф. Гегелю. Як відомо з курсу філософії, Кант виступив проти абсолютизації законів логіки. На його думку, логіка є наукою про необхідні закони, правила глузду взагалі і що вона повинна вивчати форму мислення незалежно від її змісту. Кант висунув новий тип логіки, яку він назвав *трансцендентальною* (від лат. *transcendere* – переступати). У ній логічні форми розглядаються як *апріорні* (до досліду) властивості глузду, які зумовлюють можливість всезагального і необхідного знання явищ досліду. Важливим внеском у розвиток логіки є те, що Кант відрізняв логічну основу і логічний наслідок від реальної причини та реального наслідку. Він вважав, що існує “чисто формальна” логіка, яка має справу з “чистими” формами мислення.

Гегель негативно ставився до формальної логіки, її критику він дає у другій книзі своєї праці “Наука логіки”. На думку Гегеля, закони логіки мають всезагальний характер і розповсюджуються на всі сфери дійсності (він виходив з принципу тотожності буття і мислення). А такою універсальною логікою може бути не формальна логіка, а логіка діалектична.

Представники марксизму переробили діалектичне вчення Гегеля на матеріалістичному підґрунті і сформулювали основні принципи діалектичної логіки:

- а) об’єктивність при розгляді предметів;
- б) всебічне охоплення предмета в процесі пізнання;
- в) розгляд предмета в його розвитку;

- г) єдність історичного і логічного;
- д) єдність аналізу і синтезу;
- е) єдність форми і змісту;
- є) єдність кількісних і якісних характеристик;
- ж) єдність і боротьба протилежностей;
- з) заперечення заперечення.

Розглядаючи питання про сучасну логіку, слід мати на увазі, що в ній виділяються такі історичні періоди:

1. Передісторія сучасної логіки.
2. Період алгебри логіки.
3. Період розробки логіки як теорії обґрунтування математики.
4. Період розробки металогіки, логічної семантики, неklasичної логіки.

Засновником алгебри логіки є англійський філософ і логік Дж. Міль. Він систематизував дослідження Ф. Бекона в галузі індуктивних методів причинних зв'язків явищ. Теорія логічного обґрунтування математики була викладена англійськими логіками Б. Расселом і А. Уайтхедом. Розробка металогіки і логічної семантики була здійснена представниками Львівсько-Варшавської школи і знайшла відображення у працях Р. Карнапа, А. Тарського, Я. Лукасевича, К. Льюїса та ін.

При вивченні даного питання потрібно обов'язково торкнутися питання про історію логіки в Україні. Потрібно відмітити, що логіка античних мислителів стала відомою в Київській Русі вже в XI ст. Обов'язковою дисципліною вивчення логіка стала в Києво-Могилянській академії. Відомо, що логіку високо оцінювали професори академії С. Яворський, І. Гізель, Ф. Прокопович. У курсі логіки, який читав професор Прокопович, розглядалися такі питання, як універсалії, визначення і характеристика найрізноманітніших відношень, питання істинності та хибності суджень, проблеми знання й віри, визначення ролі та місця логіки в системі наук.

Слід обов'язково згадати видатного українського філософа Г. Сковороду, якого засновник Харківського університету В. Каразін називав своїм Піфагором, Орігеном і Лейбніцом.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. логікою займався професор Львівського університету П.Д. Лодій. Він написав такі праці: “Логические наставления, руководствующие к познанию и различению истинного от ложного”, “Наставления логики”, “Теория общих правил”, в яких значну увагу приділяв правилам аргументації і доведення.

Далі необхідно охарактеризувати Одеську логічну школу, засновником якої був І.В. Слешинський. Він зацікавився математичною логікою, довів, що алгебра логіки є своєрідним перекладом логіки

Аристотеля на алгоритмічну мову і що необхідним є перегляд математичних доведень під кутом зору їх повноти та заміни громіздких доведень новими, скороченими. Потрібно згадати й ім'я приват-доцента Новоросійського (Одеського) університету С.І. Шатуновського. Він займався вивченням законів логіки, обґрунтуванням фундаментальних математичних понять. З Одеської логіко-математичної школи вийшла видатна вчена С.О. Яновська, праці якої присвячені філософсько-методологічним проблемам математики, математичної логіки, та А.І. Уйомов, праці якого присвячені проблемам аналогії, формального аналізу систем.

Слід також сказати, що значний внесок у розвиток світової логіки зробила Львівсько-Варшавська школа, засновником якої був ректор Львівського університету професор К. Твардовський (1866–1963). Його учнями були К. Айдукевич (1890–1963), Я. Лукасевич (1878–1956), А. Тарський (1902–1984), Т. Каторбинський (1886–1981) та ін. Вони багато зробили для розвитку логічної семантики, теорії множин, модальної та багатозначної логіки, розв'язання проблем логіки і методології науки.

За часів радянської влади в Україні формальну логіку тривалий час ігнорували і критикували як основу метафізичного методу. Тільки у другій половині ХХ ст. формальну логіку почали викладати в деяких вузах і навіть у середніх школах. Символічну логіку, зокрема логіку висловлювань і логіку предикатів, вважали ворожою діалектичній логіці. Позитивні зрушення щодо сучасних напрямків логіки почалися в 60-ті роки ХХ ст. Вони значною мірою пов'язані з діяльністю П.В. Копніна (1922–1971) на посаді завідувача кафедри філософії спочатку Київського політехнічного інституту, а потім Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, директора Інституту філософії АН України. В Інституті філософії П.В. Копнін заснував відділ логіки наукового дослідження. Разом зі своїми учнями А.Т. Артюхом, С.Є. Жариковим, П.Ф. Йолоном, В.В. Косолаповим, С.Б. Кримським, М.В. Поповичем та ін. Крім того, він сформував авторський колектив для написання праці “Логіка наукового дослідження” (М. : Наука, 1965), яка стала своєрідним маніфестом так званої Київської школи “червоного позитивізму”. Серед дослідників проблем сучасної логіки – І.Т. Ішмура-тов, О.І. Кедровський, А.Є. Конверський, К.Ф. Руденко, І.В. Хоменко, А.І. Уйомов та ін.

Висвітлення четвертого питання доцільно розпочати з розкриття структури формальної логіки. Це дасть можливість краще з'ясувати, що вона вивчає, її предмет. Для цього потрібно використати типову програму курсу логіки. Важливими темами курсу логіки є “Мистецтво суперечки”, “Логіка питання і відповіді”, “Теорія доведення і спростування”

та ін. Як зазначалося, логіка – це наука про закони і форми людського мислення. Вона вивчає зв'язки понять і суджень у процесі виведення нового знання в умовиводах. Задача формальної логіки – встановити правила забезпечення чіткого і послідовного логічного мислення.

При підготовці даного питання слід прокоментувати той факт, що є люди, які не вивчали логіки і мають високу культуру мислення, а є люди, які вивчали логіку і мають низький рівень культури мислення. Розкрити практичне і теоретичне значення логіки допоможе знайомство з такими її функціями, як *світоглядна, методологічна, гносеологічна, евристична* та ін.

Термінологічний словник

Логіка – наука про закони і форми мислення.

Пізнання – процес відображення об'єктивної реальності в свідомості людини.

Відчуття – відображення окремих властивостей, ознак, якостей предметів і явищ.

Сприйняття – відображення предмета в цілому.

Уявлення – відтворення в свідомості людини раніше сприйнятого предмета.

Раціональне пізнання – відображення світу у трьох основних формах: поняттях, судженнях і умовиводах.

Чуттєве пізнання – відображення світу з допомогою відчуттів, сприйняття та уявлень.

Мислення – це цілеспрямоване, опосередковане і узагальнене відображення дійсності у трьох основних формах: поняттях, судженнях і умовиводах.

Логічна форма – спосіб зв'язку елементів мислення, міркування.

Істинне мислення – це таке мислення, яке відповідає тому, що є в дійсності.

Правильне мислення – це мислення, яке відповідає правилам і законам логіки.

Поняття – форма мислення, в якій у безпосередній єдності відображаються найбільш загальні та істотні ознаки предметів.

Судження – форма мислення, в якій дещо стверджується або заперечується стосовно належності або неналежності ознаки предмету або предмета до класу предметів.

Умовивід – форма мислення, в якій із двох або декількох суджень виводиться нове судження.

Пізнавальна функція логіки – полягає в тому, що логіка має велике значення для науки і практики, для логічної обробки емпіричного матеріалу, узагальнення теоретичних даних формування наукових понять.

Методологічна функція – полягає в тому, що логіка розробляє певні методи пізнання, є теорією індуктивних і дедуктивних умовиводів.

Мова – звукова матеріальна оболонка мислення, засіб спілкування, обміну думками між людьми.

Евристична функція – полягає в тому, що логіка сприяє вирішенню практичних і теоретичних проблем.

Темати рефератів, доповідей і повідомлень

1. Логіка, її предмет і роль у підвищенні культури мислення.
2. Логічне вчення Аристотеля.
3. Логіка І. Канта і Ф. Гегеля.
4. Взаємозв'язок формальної і діалектичної логіки.
5. Мислення як предмет вивчення логіки.
6. Розвиток логіки в Україні.
7. Значення логіки для судового пізнання.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Основні визначення поняття “логіка”.
2. Логіка і філософія.
3. Поняття “культура мислення”.
4. Пізнання і мислення.
5. Характеристика визначень: “мислення”, “свідомість”, “абстрактне мислення”.
6. Поняття про форму мислення.
7. Форми мисленого і чуттєвого пізнання.
8. Характерні риси абстрактного мислення.
9. Визначення предмета логіки як науки.
10. Поняття про форму мислення.
11. Характеристика основних формально-логічних законів.
12. Істинність і формальна правильність міркування.
13. Попередники логіки Аристотеля у Стародавній Греції.
14. Логічне вчення Аристотеля.
15. Співвідношення традиційної та сучасної логіки.
16. Співвідношення понять “традиційна логіка”, “сучасна логіка”, “символічна логіка”, “математична логіка”.
17. Вивчення логіки в Києво-Могилянській академії.
18. Одеська і Львівсько-Варшавська школи логіки.
19. Сучасний період у розвитку логіки в Україні.

Вправи

1. Спробуйте з'ясувати, яка логічна форма у таких висловлюваннях та умовиводах:
 - а) Усі студенти вивчають гуманітарні науки;
 - б) Деякі злочини не розкриваються;

- в) Засіб виробництва складається із продуктивних сил суспільства і виробничих відносин;
 - г) Усі юристи вивчають деонтологію; Петренко – юрист; отже, Петренко вивчає деонтологію;
 - д) Деякі філософи були діалектиками; усі діалектики визнають розвиток природи; отже, деякі філософи визнають розвиток природи.
2. Визначте, які із наведених думок мають однакову логічну структуру і чому:
- а) Деякі вчені – економісти;
 - б) Деякі небесні тіла не сяють власним світлом;
 - в) Всі адвокати – юристи;
 - г) Якщо людина вивчає логіку, то вона підвищує культуру свого мислення;
 - д) Якщо чотирикутник паралелограм, то його діагоналі, перетинаючись, діляться пополам;
 - е) Судження – це форма мислення, яка має два терміни і зв'язку;
 - є) Число 6 ділиться на 6 і на 2;
 - ж) Людина пізнає світ з допомогою чуттєвих і раціональних форм відображення.
3. У схему “якщо a , то b ” замість a і b підставте різні розповідні речення, створіть істинні твердження. Спираючись на власне інтуїтивне розуміння, спробуйте визначити, які міркування, побудовані за наведеними нижче схемами, не відповідають логічним законам:
- а) Якщо a , то b ; отже, якщо не b , то не a ;
 - б) Якщо a , то b ; отже, якщо b , то a ;
 - в) Якщо a , то b ; отже, неправильно, що a і не b ;
 - г) Якщо a , то b ; отже, або не a , або не b .
4. Замість змінних x і y зробіть такі підстановки в даних пропозиційно-нальних функціях, щоб вони стали істинними висловлюваннями: x – скоїв злочин; x – склав сесію на “відмінно”; $x = x$; x і y ; не x і y ; якщо x , то y .

Тестові завдання для перевірки знань

1. Яке визначення логіки буде правильним?
- а) логіка – філософська наука;
 - б) логіка – наука про мислення;
 - в) логіка філософська наука, яка вивчає закони і форми людського мислення;
 - г) логіка – наука, яка сприяє підвищенню культури мислення людини.

2. Фундаментальним поняттям логіки є:
 - а) історія філософії;
 - б) світогляд людини;
 - в) логічна форма мислення;
 - г) закон розвитку природи і суспільства.
3. Логічна форма – це:
 - а) спосіб зв'язку елементів мислення;
 - б) спосіб зв'язку елементів предмета;
 - в) уявлення;
 - г) закон мислення.
4. Закон логіки – це:
 - а) необхідний зв'язок між предметами і явищами;
 - б) закон, який створюється людиною;
 - в) внутрішній, суттєвий, необхідний зв'язок між логічними формами у процесі побудови міркувань;
 - г) внутрішній, суттєвий, необхідний зв'язок між відчуттями, сприйняттями й уявленнями.
5. Сприйняття – це:
 - а) відображення окремих властивостей предметів;
 - б) відображення істотних ознак явищ і предметів;
 - в) відображення неістотних ознак предметів;
 - г) відображення предмета в цілому, без виділення його окремих властивостей.
6. Уявлення – це:
 - а) відображення істотних ознак предметів;
 - б) відображення неістотних ознак предметів;
 - в) відображення усіх ознак предметів;
 - г) відтворення в свідомості людини раніше сприйнятого предмета.
7. Мислення – це:
 - а) опосередковане і узагальнене відображення дійсності;
 - б) безпосереднє відображення предметів і явищ;
 - в) відображення дійсності з допомогою уявлень;
 - г) інтуїтивне пізнання явищ природи.
8. Твори, які входять до трактату “Органон”, написав:
 - а) Аристотель;
 - б) Платон;
 - в) Сократ;
 - г) Демокрит.

9. Софізм – це:
- а) логічна помилка, яка виникає внаслідок ненавмисного порушення законів логіки;
 - б) логічна помилка, яка виникає внаслідок навмисного порушення законів і правил логіки;
 - в) спосіб досягнення істини в процесі пізнання;
 - г) силогізм, який складається з двох засновків і одного висновку.
10. У Києво-Могилянській академії логіку викладали:
- а) Й. Дамаскін;
 - б) М. Смотрицький;
 - в) Ф. Прокопович;
 - г) А. Тарський.
11. Засновником Одеської логічної школи був:
- а) В. Каразін;
 - б) Г. Челпанов;
 - в) С. Яворський;
 - г) І. Слєшинський.
12. Засновником сучасних напрямків логіки в Україні у другій половині ХХ ст. був:
- а) А. Тарський;
 - б) А. Уйомов;
 - в) П. Копнін;
 - г) Я. Лукасевич.

Основна література

1. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] / В. Є. Жеребкін. – Харків, 2004.
2. Ішмуратов, А. Т. Вступ до філософської логіки [Текст] / А. Т. Ішмуратов. – К., 1997.
3. Карамішева, Н. В. Логіка [Текст] : підручник для студентів-правників / Н. В. Карамішева. – Львів, 2000.
4. Конверський, А. Е. Логика традиционная и современная [Текст] / А. Е. Конверський. – М. : Идея-Пресс, 2010.
5. Логика [Текст]. – Минск : БГУ, 1974.
6. Маковельський, А. О. История логики [Текст] / А. О. Маковельський. – М., 1967.
7. Ординський, В. Л. Логіка – правоохоронцям [Текст] : навчальний посібник / В. Л. Ординський. – Львів : Апріорі, 2004.
8. Тофтул, М. Г. Логіка [Текст] / М. Г. Тофтул. – К., 1999.
9. Хоменко, І. В. Логіка юристам [Текст] / І. В. Хоменко. – К., 1997.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник для економістів / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, Д. П. Кирик. – К., 2000.
2. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1993.
3. Івин, А. А. Искусство правильно мыслить [Текст] / А. А. Ивин. – М., 1990.
4. Цалін, С. Д. Логічний словник-довідник [Текст] / С. Д. Цалін. – Харків, 2006.

Тема 2. ПОНЯТТЯ

Заняття 1

1. Загальна характеристика поняття.
2. Зміст і обсяг поняття.
3. Види понять за обсягом.
4. Види понять за змістом.

Методичні рекомендації

Висвітлення першого питання доцільно розпочати з вказівки на те, що поняття – це одна із форм мислення, за допомогою якої пізнають сутність явищ, предметів, узагальнюють їх істотні ознаки. Потрібно з'ясувати, які ознаки відображаються в поняттях, у чому полягає відмінність істотних ознак від неістотних. Слід зазначити, що поняття нерозривно пов'язано з такою мовною одиницею, як слово. У чому полягає єдність і відмінність між поняттям і словом? У чому проявляється багатозначність слів? Необхідно розкрити зміст таких понять, як “омоніми” і “синоніми”. Потім можна перейти до висвітлення такого питання, як природа поняття і способи формування понять: *порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення*.

У другому питанні потрібно дати визначення таких понять, як *зміст і обсяг*, навести приклади. Слід також зазначити, що ознаки, які мисляться в понятті, існують у нерозривному зв'язку. У системі ознак, які становлять зміст поняття, є *родові ознаки, загальні і істотні* для всієї предметної сфери, до якої належить предмет думки, і *видові ознаки, загальні і істотні* лише для даного предмета думки. Доцільно зазначити, що предмети, які мисляться в обсязі поняття, в логіці також називають *класом* або *множиною*. Клас (множина) складається з *підкласів* або *підмножин*. Окремий предмет, що мислиться в класі, називається *елементом*. Слід дати визначення понять *універсальний клас, одиничний клас і нульовий клас*. Після цього потрібно перейти до розкриття змісту *закона оберненого відношення між змістом та обсягом поняття*,

показати, що чим багатша інформація, що становить зміст поняття, тим вужчий клас предметів, які узагальнюються в понятті. І, навпаки, чим бідніша інформація, що мислиться в змісті поняття, тим ширший клас предметів, що в ньому мисляться.

Після аналізу взаємозв'язку обсягу і змісту поняття доречно розглянути третє питання семінарського заняття. Насамперед слід мати на увазі, що за обсягом поняття діляться на *одиночні і загальні, реєстровані і нереєстровані, збірні і незбірні, пусті і непусті*. Говорячи про пусті поняття, слід зазначити, що пустота поняття може бути зумовлена двома обставинами: а) фактичною хибністю змісту поняття; б) логічною хибністю змісту поняття. Так, поняття “вічний двигун” є пустим внаслідок фактичної зумовленості, а поняття “круглий квадрат” – внаслідок логічної хибності, бо між його ознаками є відношення логічної суперечності. При вирішенні логічних вправ студенти інколи не усвідомлюють, що збірними і незбірними, як одиночними і загальними, можуть бути тільки непусті поняття.

У четвертому питанні семінару необхідно з'ясувати, що за типом елементів обсягу або за обсягом розрізняють поняття *конкретні і абстрактні, позитивні і негативні, співвідносні і безвідносні*. Слід мати на увазі, що з точки зору логіки таке поняття, як *шахрай*, теж буде позитивним, оскільки в ньому мисляться ознаки, які притаманні предмету мислення.

Термінологічний словник

Поняття – форма мислення, в якій відображаються найбільш загальні, істотні ознаки предметів.

Предмет думки – предмет або явище, про який мислить людина.

Істотні ознаки – це ті, що відображають сутність предмета, його природу і відрізняють його від усіх інших предметів.

Неістотні ознаки – це ті, які не виражають сутності предмета, його природи.

Омоніми – мовні вирази, які мають декілька значень.

Синоніми – слова, різні за звучанням і написанням, але однакові за значенням.

Аналіз – мислене розчленування цілісного змісту предмета на його частини.

Синтез – мислене поєднання в єдине ціле розчленованих частин предмета або його ознак.

Порівняння – логічний прийом для встановлення тотожності або відмінності предметів за їх ознаками.

Абстрагування – мислене відокремлення від неістотних ознак і виділення істотних ознак предметів з метою їх пізнання.

Узагальнення – поширення спільних ознак предметів на всі предмети даної множини, а також перехід від менш загального поняття до більш загального.

Зміст поняття – сукупність істотних ознак предмета або класу однорідних предметів.

Обсяг поняття – сукупність мислимих у понятті предметів.

Одиничні поняття – поняття, які відображають ознаки одного предмета.

Загальні поняття – поняття, які відображають ознаки певної групи, класу предметів.

Реєстровані поняття – поняття, до обсягу яких входить чітко визначена кількість мислимих предметів.

Нереєстровані поняття – поняття, що охоплюють таку кількість мислимих предметів, які неможливо перерахувати.

Збірні поняття – це такі поняття, в яких відображається сукупність однорідних предметів, що вважаються одним цілим: “колектив”, “загін”, “сузір’я”.

Незбірне поняття – поняття, в обсязі якого узагальнюються окремі предмети: “електрон”, “людина”, “столиця”.

Пусте поняття – поняття, в обсязі якого мисляться неіснуючі предмети: “вічний двигун”, “русалка”.

Конкретне поняття – поняття, в якому мислиться предмет у сукупності своїх ознак: “юрист”, “населений пункт”.

Абстрактне поняття – поняття, в якому мисляться властивості або відношення предметів, які відокремлені від самих предметів.

Позитивне поняття – поняття, в якому виражається належність у предмета певних ознак: “охайний”, “електропровідний”.

Негативне поняття – поняття, в якому виражається відсутність у предмета ознак, що мисляться у змісті позитивного поняття.

Співвідносне поняття – поняття, яке відображає такі предмети, існування одного з яких немислиме без існування іншого: “плюс” і “мінус”, “свобода” і “необхідність”.

Безвідносне поняття – поняття, зміст якого розкривається без його відношення до протилежного поняття: “метал”, “виробничі відносини”.

Темати рефератів, доповідей і повідомлень

1. Роль логіки у формуванні понятійно-категоріального апарату юридичних наук.
2. Логіка та економічне мислення.
3. Зміст поняття і склад злочину.
4. Логічна сутність кримінально-правової кваліфікації злочину.
5. Взаємозв’язок понять і категорій у процесі пізнавальної діяльності.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Визначення поняття.
2. Відмінність поняття від інших форм мислення.
3. Істотні та неістотні ознаки поняття.
4. Відмінність поняття від уявлення.
5. Відношення між поняттям і словом.
6. Побутові і наукові поняття.
7. Обсяг і зміст поняття.
8. Порівняння, абстрагування, узагальнення, аналіз і синтез – способи формування понять.
9. Обґрунтування закону оберненого відношення між змістом та обсягом поняття.
10. Одиначне і загальне поняття.
11. Реєстровані і нереєстровані поняття.
12. Збірні і незбірні поняття.
13. Конкретні та абстрактні поняття.
14. Позитивні і негативні поняття.
15. Співвідносні і безвідносні поняття.

Вправи

1. Визначте істотні ознаки понять: “людина”, “форма мислення”, “виробничі відносини”, “крадій”, “юридична особа”, “держава”.
2. Визначте обсяг і зміст понять: “академія”, “істина”, “ханжа”, “дієздатний”, “Україна”.
3. Якими будуть за обсягом такі поняття: “електрон”, “неохайний”, “сонячна система”, “точка”, “вічний двигун”, “вартість”, “злочинність”, “кримінальний”.
4. Якими будуть за змістом такі поняття: “рентабельний”, “адвокат”, “причина”, “південний полюс”, “девіантна поведінка”, “теорія держави і права”, “недієздатний”.
5. Наведіть приклади наукових понять, які є пустими.
6. Назвіть декілька негативних понять, які належать до правової сфери суспільства.
7. Дайте логічну характеристику таким поняттям: “сутність” і “явище”, “необхідність і випадковість”, “можливість” і “дійсність”.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Яке визначення “поняття” як форми мислення буде правильним?
 - а) думка про предмет;
 - б) форма мислення, в якій у безпосередній єдності відображаються найбільш загальні, істотні ознаки предметів;

- в) форма мислення, в якій відображаються найбільш загальні закони розвитку природи та суспільства;
- г) форма мислення, в якій відображаються різні предмети та явища.

2. Обсягом поняття є:

- а) усі властивості поняття, які в ньому мисляться;
- б) усі риси предметів і явищ;
- в) суттєві риси предметів;
- г) усі предмети, які мисляться в понятті.

3. Яке поняття є терміном?

- а) кожне поняття;
- б) одиничне поняття;
- в) поняття, зміст якого чітко визначений;
- г) загальне і конкретне поняття.

4. Вислів “Г. С. Сковорода – видатний український філософ”:

- а) поняття;
- б) умовивід;
- в) судження;
- г) термін.

5. Вислів “столиця України”:

- а) поняття;
- б) судження;
- в) умовивід;
- г) абстрактне поняття.

6. Вислів “засновник науки логіки”:

- а) судження;
- б) збірне поняття;
- в) абстрактне поняття;
- г) конкретне поняття.

7. Вислів “Київ – столиця України”:

- а) поняття;
- б) одиничне поняття;
- в) умовивід;
- г) судження.

8. Поняття “продуктивність праці”:

- а) абстрактне;
- б) конкретне;

- в) пусте;
 - г) одиничне.
9. Поняття “повзуча інфляція”:
- а) негативне;
 - б) пусте;
 - в) співвідносне;
 - г) конкретне.
10. Поняття “гіперінфляція”:
- а) позитивне;
 - б) негативне;
 - в) одиничне;
 - г) абстрактне.
11. Поняття “добро”:
- а) відносне, конкретне, позитивне;
 - б) позитивне, абстрактне;
 - в) позитивне, абстрактне, пусте;
 - г) реєстроване, безвідносне, одиничне.
12. Поняття “споживча вартість”:
- а) реєстроване і одиничне;
 - б) пусте і абстрактне;
 - в) позитивне, абстрактне, пусте;
 - г) конкретне і позитивне.
13. Поняття “конкурентноздатний”:
- а) відносне;
 - б) конкретне;
 - в) реєстроване;
 - г) абстрактне.
14. Змістом поняття є:
- а) усі предмети, які мисляться в понятті;
 - б) усі ознаки, які мисляться в понятті;
 - в) усі ознаки, які належать предмету;
 - г) усі предмети і ознаки, які мисляться в понятті.

Основна література

1. Войшвилло, Е. К. Понятие как форма мышления [Текст] / Е. К. Войшвилло. – М., 1989.
2. Горский, Д. П. Определение [Текст] / Д. П. Горский. – М., 1984.
3. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] / В. Є. Жеребкін. – Харків, 2004.

4. Ішмуратов, А.Т. Вступ до філософської логіки [Текст] / А. Т. Ішмуратов. – К., 1997.
5. Кириллов, В. И. Логика [Текст] / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М., 1999.
6. Конверський, А. Є. Логіка [Текст] : підручник для студентів вищих навчальних закладів / А. Є. Конверський. – К. : Четверта хвиля, 2004. – 272 с.
7. Логика [Текст]. – Минск : БГУ, 1974.
8. Маковельський, А. О. История логики [Текст] / А. О. Маковельський. – М., 1967.
9. Орендарчук, Г. О. Основи логіки [Текст] / Г. О. Орендарчук. – Тернопіль, 2001.
10. Тофтул, М. Г. Логіка [Текст] / М. Г. Тофтул. – К., 1999.
11. Уемов, А. Основы практической логики [Текст] / А. Уемов. – Одесса, 1997.
12. Хоменко, І. В. Логіка юристам [Текст] / І. В. Хоменко. – К., 1997.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник для економістів / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, Д. П. Кирик. – К., 2000.
2. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1993.
3. Івин, А. А. Искусство правильно мыслить [Текст] / А. А. Івин. – М., 1990.
4. Івлєв, Ю.В. Логика. Сборник упражнений [Текст] / Ю. В. Івлєв. – М., 1999.
5. Повторєва, С. М. Словник з логіки [Текст] / С. М. Повторєва. – Львів, 2007.
6. Цалін, С. Д. Логічний словник-довідник [Текст] / С. Д. Цалін. – Харків, 2006.

Заняття 2

1. Обмеження та узагальнення понять.
2. Відношення між сумісними поняттями.
3. Відношення між несумісними поняттями.
4. Операції з класами.

Методичні рекомендації

Висвітлення першого питання семінару доцільно розпочати із з'ясування того, що в практичній і теоретичній діяльності виникає потреба переходу від одних понять до інших; від родових до видових і, навпаки, від видових до родових. В основі такого переходу лежить закон оберненого відношення між змістом та обсягом поняття. Потім потрібно визначити зміст логічних операцій *обмеження* і *узагальнення* з наведенням прикладів із різних галузей наукового пізнання, зазначити, що обмеження – це перехід від родового до видового поняття, а узагальнення – від видового до родового. Слід звернути увагу і на питання

про те, що процес обмеження і узагальнення понять не є безмежним, що межею узагальнення поняття є категорії, а межею обмеження – одиничні поняття. Потрібно також сказати про те, що обмеження і узагальнення може бути як правильним, так і неправильним.

Вивчення другого питання семінару доцільно розпочати із з'ясування того, що в процесі практики і пізнання виникає потреба визначити відношення між тими чи іншими поняттями, показати, в чому полягає їх єдність і відмінність. Слід визначити, які поняття є *порівнюваними* і *непорівнянними*, а серед порівнюваних ті, які є *сумісними* і *несумісними*. Тепер доречно охарактеризувати такі відношення між сумісними поняттями, як відношення *тотожності* (рівнозначності або повного збігу), *підпорядкування*, *перехрещення* (часткового збігу). Розглядаючи відношення підпорядкування, потрібно показати, які поняття є *підпорядковуючими* і *підпорядкованими*.

У третьому питанні семінару потрібно звернути увагу на те, що в несумісних поняттях обсяг не збігається в жодній своїй частині, в них видові ознаки одного поняття виключають повністю видові ознаки іншого. Спільною є тільки родова ознака даних понять. Несумісні поняття не слід ототожнювати з непорівнянними поняттями. Зміст непорівнянних понять абсолютно відмінний, в той час як у змісті несумісних понять, окрім ознак, які виключають одна одну, мисляться ознаки більш широкого за обсягом поняття, яке об'єднує несумісні поняття. Далі необхідно охарактеризувати такі відношення між несумісними поняттями, як відношення *суперечності*, *протилежності*, *супідрядності*. Слід мати на увазі, що відношення супідрядності так, як і відношення підпорядкування, є різновидом родових відношень. Характерна ознака відношення супідрядності полягає в тому, що в ньому можуть знаходитися не менше трьох понять. Одне із понять повинно бути обов'язково родовим, а інші – видовими. Родове поняття називається *підпорядковуючим*, а видове – *підпорядкованим*. Потрібно пояснити, чому поняття, між якими існує відношення протилежності, називаються *протилежними* або *контрарними*, а поняття, між якими існує відношення суперечливості або контрадикторності, називаються *суперечливими*. Інколи виникають труднощі при визначенні протилежних і суперечливих понять. Для того, щоб подолати ці труднощі, потрібно мати на увазі, що суперечливі поняття – це пари понять, одне з яких позитивне, а інше – негативне. Протилежні поняття обидва позитивні. Суперечливі поняття, виключаючи одне одного, обидва разом виключають клас предметів, що мисляться в їх родовому понятті. Протилежні поняття виключають одне одного, але не виключають класу предметів, що мисляться в їх родовому понятті. При вивченні даних питань потрібно обов'язково

використовувати не тільки приклади, але й графічні зображення, які подаються в підручниках з логіки.

При вивченні четвертого питання семінару необхідно мати на увазі, що операції з класами – це такі логічні дії, внаслідок яких утворюються нові класи (поняття). Корисним буде для ілюстрації використання кругових схем. При розгляді операцій з класами використовуються такі поняття, як “універсальний клас”, “пустий клас”, і такі ознаки, як об’єднання класів, перетин (множення) класів, доповнення до класу. Далі потрібно визначити такі логічні операції з класами: а) складання (об’єднання); б) множення; в) доповнення до класу (заперечення). Слід мати на увазі, що під час множення понять, обсяг яких не збігається, одержуємо нульове поняття, що додавати і множити можна не тільки два, але й декілька класів.

Термінологічний словник

Обмеження понять – логічна операція, яка полягає в переході від поняття з більшим обсягом, але меншим за змістом, до поняття з більшим змістом, але меншим за обсягом (від родового до видового).

Узагальнення понять – логічна операція, яка полягає в переході від поняття з більшим змістом, але меншим за обсягом, до поняття з більшим обсягом, але меншим за змістом.

Порівнювані поняття – поняття, в змісті яких є деякі загальні ознаки: “злочин” і “крадіжка”, “депутат” і “економіст”.

Непорівнянні поняття – поняття, які не мають спільних ознак: “людина” і “небесне тіло”, “юрист” і “літак”.

Сумісні поняття – такі порівнювані поняття, обсяги яких частково або повністю збігаються: “депутат” і “економіст”, “офіцер” і “майор”.

Несумісні поняття – такі порівнювані поняття, обсяги яких не містять в собі спільних елементів: “охайний” і “неохайний”, “білий” і “чорний”.

Відношення тотожності (рівнозначності) – це відношення між поняттями, які мають один і той же обсяг, але різні за змістом: “Т.Г. Шевченко” і “автор “Кобзаря””.

Відношення підпорядкування – відношення між поняттями, обсяг одного із яких повністю входить в обсяг другого поняття, але не вичерпує його: “злочинець” і “шахрай”, “студент” і “студент економічного факультету”.

Відношення перехрещення – є між поняттями, обсяги яких збігаються частково: “студент” і “спортсмен”, “художник” і “скульптор”.

Відношення супідрядності – існує між двома або декількома несумісними поняттями, які підпорядковані загальному (родовому) для них поняттю: “вищий навчальний заклад”, “університет”, “академія”.

Відношення протилежності – існує між двома супідрядними поняттями, одне з яких містить у собі деякі ознаки, а інше ці ознаки заперечує через заміщення їх протилежними ознаками: “віруючий” і “атеїст”, “матеріаліст” і “ідеаліст”.

Відношення суперечності – існує між такими двома поняттями, одне з яких містить деякі ознаки, а друге ці ознаки заперечує без заміщення іншими ознаками: “грамотний” і “неграмотний”, “електропровідний” і “неелектропровідний”.

Об’єднанням (складанням) класів називається логічна операція, в результаті якої формується новий клас, що складається із таких об’єктів, кожний із яких є елементом хоча б одного із таких класів. Мета об’єднання полягає в знаходженні всіх елементів тих класів, що складаються. Наприклад, при об’єднанні класу “навмисних злочинів” (А) зі “злочинами, які скоєні по необережності” (В), отримуємо універсальний клас (1), який об’єднує всі злочини: і навмисні, і необережні. Одержаному поняттю відповідає клас “злочин”.

Перетином (множенням) класів називається логічна операція, в результаті якої виникає новий клас, що складається зі спільних елементів класів, які помножуються. Наприклад, результатом множення класів “спортсмен”, “суддя”, “жінка” буде клас спортсменів, які є суддями і жінками. У результаті множення несумісних класів з’являються пусті класи.

Доповненням до класу А (запереченням А) називається логічна операція, яка полягає у формуванні нового класу не-А, що складається із елементів універсального класу (1), які не належать до класу А. Клас не-А доповнює клас А до універсального класу. Наприклад, щоб зробити доповнення до класу ссавців, потрібно його заперечити. Отриманий у результаті заперечення клас не-ссавців є доповненням до класу ссавців, останній називається доповнюваним класом. Результатом складання класів *ссавців* і *не-ссавців* буде універсальний клас *тварин* (1).

Темати рефератів, доповідей і повідомлень

1. Формування юридичних та економічних понять.
2. Основні закони логіки класів.
3. Поняття і слово.
4. Класифікація понять і її значення для юридичної та економічної діяльності.
5. Взаємозв’язок наукових і ненаукових понять у пізнавальній діяльності.
6. Поняття і філософські категорії.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Порівнювані поняття.
2. Непорівнянні поняття.
3. Сумісні поняття.
4. Несумісні поняття.
5. Відношення суперечності.
6. Відношення протилежності.
7. Відношення супідрядності.
8. Відношення тотожності.
9. Відношення підпорядкування.
10. Відношення перехрещення.
11. Обмеження понять.
12. Узагальнення понять.
13. Універсальний клас.
14. Об'єднання класів.
15. Перетин класів.
16. Доповнення до класу.
17. Пустий клас.

Вправи

1. Обмежте такі поняття: “конституція”, “нотаріус”, “атом”, “швидкість”, “український письменник”, “Г.С. Сковорода”, “дієслово”.
2. Чи можна вважати обмеженням перехід від понять, названих зліва, до понять, названих справа, в перелічених парах: “філософія” – “онтологія”; “філософія” – “антична філософія”; “злочин” – “злочинець”; “злочинець” – “шахрай”; “державна” – “монархія”; “академія” – “економічний факультет”; “людина” – “українець”; “академія” – “академія банківської справи”; “атом” – “електрон”? Обґрунтуйте свою відповідь.
3. Узагальніть поняття: “логіка”, “юридична особа”, “девіантна поведінка”, “виробничі відносини”, “буття”, “істина”, “гіперінфляція”, “кримінально-правова кваліфікація злочину”, “великий український письменник”.
4. Чи правильно узагальнені поняття в наведених прикладах: “буття” – “дійсність”; “конкретне поняття” – “поняття”; “адвокат” – “юрист”; “адвокат” – “людина”; “раціоналізм” – “ірраціоналізм”; “злочинець” – “крадій”; “атом” – “молекула”; “поняття” – “форма мислення”; “місяць” – “рік”? Відповідь обґрунтуйте.
5. Наведіть кілька прикладів порівнюваних і непорівнянних понять.
6. В якому відношенні за обсягом перебувають такі пари понять: “прокурор”, “батько”; “дієздатний”, “недієздатний”; “деонтологія”, “наука”; “автомобіль”, “двигун”; “поняття”, “слово”; “людина”,

- “композитор”; “брат”, “сестра”; “високий”, “низький”; “Т. Шевченко”, “автор поеми Гайдамаки”?
7. Наведіть приклади кожного різновиду сумісних і несумісних понять.
 8. Визначте і зобразіть з допомогою кругових схем співвідношення обсягів таких понять:
 - а) “елементарна частка”, “атом”;
 - б) “студент”, “спортсмен”, “відмінник”;
 - в) “людина”, “вихователь”, “викладач”, “спортсмен”;
 - г) “населений пункт”, “місто”, “столиця”, “село”, “село Степанівка”, “Лондон”, “вулиця”;
 - д) “позитивний”, “негативний”;
 - е) “злочинець”, “шахрай”, “крадій”, “грабіжник”;
 - є) “грамотний”, “неграмотний”, “людина”, “високий”;
 - ж) “офіцер”, “юрист”, “спортсмен”, “сміливість”, “прокурор”, “футболіст”, “темперамент”, “фізична досконалість”.
 9. Наведіть приклади синонімів та омонімів.
 10. Наведіть приклади понять, які б знаходилися у відношенні тотожності з такими поняттями: “квадрат”, “засновник науки логіки”, “Основний Закон України”, “перший космонавт світу”, “засновник християнства в Київській Русі”.
 11. Знайдіть поняття, обсяг якого частково збігається з обсягом даного поняття: “економіст”, “метал”, “європейська держава”, “викладач історії, держави та права”.
 12. Здійсніть логічну операцію об’єднання класів стосовно даних понять і отримані результати зобразіть графічно з допомогою кругових схем:
 - а) “квадрат”, “геометрична фігура, яка має чотири рівні сторони і чотири прямі кути”;
 - б) “крадіжка”, “пограбування”;
 - в) “викладач”, “конструктор”;
 - г) “жінка”, “людина”, “заміжня жінка”;
 - д) “флора”, “фауна”.
 13. Помножте такі поняття і результати зобразіть з допомогою кругових схем:
 - а) “художник”, “архітектор”;
 - б) “юрист”, “генерал”;
 - в) “математик”, “філософ”, “батько”;
 - г) “ссавець”, “кит”, “жива істота”, “мурашка”.
 14. Здійсніть логічну операцію доповнення до класу стосовно даних понять і проілюструйте результати з допомогою кругових схем: “студент”, “відмінник”, “офіцер”, “грамотний”, “ханжа”, “лицемір”, “оптиміст”.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Яке обмеження поняття “форма мислення” буде правильним?
 - а) форма мислення – закон;
 - б) форма мислення – форма;
 - в) форма мислення – мислення;
 - г) форма мислення – закон мислення.

2. Яке узагальнення слова “поняття” буде правильним?
 - а) поняття – судження;
 - б) поняття – умовивід;
 - в) поняття – форма мислення;
 - г) поняття – правильне розуміння проблеми.

3. Яке обмеження поняття “слідчий” правильне?
 - а) слідчий – прокурор району;
 - б) слідчий – прокурор області;
 - в) слідчий – юрист;
 - г) слідчий – слідчий районної прокуратури.

4. Яке узагальнення поняття “науковий прогрес” буде правильним?
 - а) науковий прогрес – регрес;
 - б) науковий прогрес – розвиток;
 - в) науковий прогрес – духовний прогрес;
 - г) науковий прогрес – прогрес.

5. Між поняттями “юрист”, “адвокат”, “прокурор” відношення:
 - а) перехрещення;
 - б) підпорядкування;
 - в) протилежності;
 - г) супідрядності.

6. Між поняттями “грамотний”, “неграмотний” відношення:
 - а) сумісності;
 - б) підпорядкування;
 - в) суперечності;
 - г) супідрядності.

7. Між поняттями “революціонер” і “контрреволюціонер” відношення:
 - а) перехрещення;
 - б) протилежності;
 - в) суперечності;
 - г) підпорядкування.

8. Між поняттями “істина”, “абсолютна істина”, “відносна істина” відношення:
- а) супідрядності;
 - б) підпорядкування;
 - в) перехрещення;
 - г) протилежності.
9. Між поняттями “юрист”, “адвокат”, “суддя”, “спортсмен” відношення:
- а) протилежності та підпорядкування;
 - б) суперечності та підпорядкування;
 - в) супідрядності та підпорядкування;
 - г) супідрядності та перехрещення.
10. Між поняттями “грамотний”, “неграмотний”, “високий”, людина” відношення:
- а) протилежності та підпорядкування;
 - б) протиріччя та підпорядкування;
 - в) перехрещення та супідрядності;
 - г) перехрещення та протилежності.
11. Між поняттями “учень”, “відмінник”, “студент” відношення:
- а) супідрядності;
 - б) супідрядності та підпорядкування;
 - в) перехрещення та супідрядності;
 - г) перехрещення.
12. Між поняттями “форма мислення”, “поняття”, “судження”, “умовивід”, “абстрактне поняття” відношення:
- а) супідрядності;
 - б) супідрядності та підпорядкування;
 - в) перехрещення;
 - г) перехрещення та підпорядкування.
13. Між поняттями “менеджер”, “менеджер Петренко” відношення:
- а) перехрещення;
 - б) протилежності;
 - в) протиріччя;
 - г) підпорядкування.
14. Між поняттями “місто”, “столиця”, “Київ” відношення:
- а) підпорядкування;
 - б) супідрядності;
 - в) перехрещення та підпорядкування;
 - г) супідрядності та підпорядкування.

15. Між поняттями “речення”, “просте речення”, “складне речення” відношення:
- а) перехрещення;
 - б) протилежності;
 - в) супідрядності;
 - г) підпорядкування.
16. Чому поняття “електрон” і “учень” є непорівнянними? Вони:
- а) конкретні;
 - б) мають дуже мало спільних елементів;
 - в) не мають спільних ознак;
 - г) чітко не визначені.
17. Чому поняття “матеріалізм” і “ідеалізм” є несумісними? Вони:
- а) занадто широкі за обсягом;
 - б) не містять у собі спільних елементів;
 - в) підпорядковані більш широкому за обсягом поняттю;
 - г) є невизначеними.
18. Чому поняття “право” і “кримінальне право” є сумісними? Їх обсяги:
- а) не перетинаються;
 - б) занадто вузькі;
 - в) збігаються;
 - г) не збігаються.
19. Чому поняття “грабіжник” і “розбійник” є порівнюваними:
- а) вони мають різний зміст;
 - б) вони є негативними явищами;
 - в) у їх змісті є деякі спільні ознаки;
 - г) вони підпорядковані родовому поняттю “злочинець”.
20. Поняття “конституція” стосовно поняття “Конституція України” буде:
- а) невизначеним;
 - б) визначеним;
 - в) відносним;
 - г) підпорядковуючим.

Основна література

1. Войшвилло, Е. К. Понятие как форма мышления [Текст] / Е. К. Войшвилло. – М., 1989.
2. Горский, Д. П. Определение [Текст] / Д. П. Горский. – М., 1984.
3. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] / В. Є. Жеребкін. – Харків, 2004.
4. Ішмуратов, А.Т. Вступ до філософської логіки [Текст] / А. Т. Ішмуратов. – К., 1997.

5. Кириллов, В. И. Логика [Текст] / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М., 1999.
6. Конверский, А. Е. Логика традиционная и современная [Текст] / А. Е. Конверский. – М. : Идея-Пресс, 2010.
7. Логика [Текст]. – Минск : БГУ, 1974.
8. Маковельский, А. О. История логики [Текст] / А. О. Маковельский. – М., 1967.
9. Орендарчук, Г. О. Основи логіки [Текст] / Г. О. Орендарчук. – Тернопіль, 2001.
10. Тофтул, М. Г. Логіка [Текст] / М. Г. Тофтул. – К., 1999.
11. Уемов, А. Основы практической логики [Текст] / А. Уемов. – Одесса, 1997.
12. Хоменко, І. В. Логіка юристам [Текст] / І. В. Хоменко. – К., 1997.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник для економістів / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, Д. П. Кирик. – К., 2000.
2. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1993.
3. Ивин, А. А. Искусство правильно мыслить [Текст] / А. А. Ивин. – М., 1990.
4. Ивлев, Ю. В. Логика. Сборник упражнений [Текст] / Ю. В. Ивлев. – М., 1999.
5. Повторева, С. М. Словник з логіки [Текст] / С. М. Повторева. – Львів, 2007.
6. Цалін, С. Д. Логічний словник-довідник [Текст] / С. Д. Цалін. – Харків, 2006.

Заняття 3

1. Операція визначення поняття.
2. Види визначень.
3. Правила визначення понять.
4. Поділ понять. Правила поділу понять.

Методичні рекомендації

Висвітлення першого питання доцільно розпочати зі з'ясування того, що розкрити зміст поняття – означає виділити предмет, який мислиться в понятті, визначити його відмінність від усіх інших предметів. Назва операції визначення походить від латинського слова “definitio” – дефініція або визначення. Далі потрібно розкрити структуру визначення (що є дефінієндумом і дефінієнсом), усвідомити, які пізнавальні завдання розв’язує визначення, звернути увагу на те, що визначення в науці інколи є підсумком складного й тривалого процесу пізнання предметів або явищ. Для ілюстрації цього можна використати матеріал із історії виникнення і формування ключових понять із різних сфер наукового пізнання.

Необхідно мати на увазі, що будь-яке визначення наукового поняття є неповним, воно частково відображає предмет. Більш повно розкриває ознаки предмета наукова теорія. Для цього, наприклад, можна порівняти визначення поняття “людина” і філософське вчення про людину, в якому ознаки людини розкриваються більш повно, глибоко і всебічно.

При вивченні другого питання семінару потрібно насамперед розкрити зміст понять “реальне визначення” і “номінальне визначення”, посилаючись на те, що логічна операція визначення виконує два основні завдання: по-перше, відрізняє мислимий у понятті предмет від інших предметів, через вказівку на його істотні ознаки, а по-друге, формує значення для терміна, який вводиться в науку або практику. Потім слід звернути увагу на аналіз такого найбільш розповсюдженого реального визначення, як “визначення через рід і найближчу видову відмінність”, в чому полягає основна задача даного визначення, показати, як вона вирішується. Після цього можна перейти до характеристики “генетичного визначення” понять, яке є різновидом визначення через рід і найближчу видову відмінність.

Потрібно зазначити, що визначення через рід і найближчу видову відмінність не є універсальним способом визначення понять. Даним способом не можна, наприклад, визначити занадто широкі за обсягом поняття – категорії, бо вони не мають роду. Даним способом не можна визначити і поняття, для яких не можна знайти і визначити видову відмінність. Таким, наприклад, є поняття “зелений”. Для нього є родові поняття “колір”, але немає видової відмінності, якщо не враховувати притаманну йому довжину звукової хвилі. Тому для визначення деяких понять застосовуються інші способи. Слід насамперед розглянути такі способи визначення, як “визначення через вказівку на відношення предмета до своєї протилежності”, “остенсивне визначення”, “опис”, “характеристика”, “функціональне визначення”, “визначення через перелік предметів, до яких застосоване дане поняття”.

У третьому питанні семінарського заняття потрібно чітко сформулювати основні правила визначення понять:

1. Визначення повинно бути розмірним.
2. Визначення не повинно містити в собі кола.
3. Визначення має бути чітким, виразним, не містити в собі двозначності чи полізначності.
4. Визначення не повинно бути заперечним.

Необхідно також з’ясувати, які визначення є надто широкими і надто вузькими, який зв’язок між колом у визначенні і тавтологією. Особливу увагу потрібно звернути на значення даних правил при визначенні кримінально-правових та економічних понять і категорій.

Відповідь на питання не може бути повною без наведення конкретних прикладів порушення даних правил.

Висвітлення четвертого питання доцільно розпочати зі з'ясування того, що знання про сукупність ознак, що становлять зміст того чи іншого поняття, буде неповним, якщо невідома сукупність предметів, що мають дані ознаки. Інакше кажучи, потрібно чітко знати не тільки зміст поняття, але і його обсяг. Саме завдяки операції поділу понять (поділу обсягу понять) ми отримуємо інформацію про клас предметів, який розглядається. Традиційно розрізняють два види поділу – поділ за “видозмінюваною ознакою” і “дихотомічний поділ”. При визначенні операції поділу понять за видозмінюваною ознакою слід на прикладі показати, що є “поділюване поняття”, “члени поділу”, “основа поділу”. При цьому слід мати на увазі, що поділ понять не можна змішувати із мисленим розчленуванням цілого на частини. Ділення поняття має на меті розподілення предмета на види (групи), а з допомогою розчленування ми встановлюємо структуру або будову предмета, його складові частини.

Далі потрібно розглянути основні правила поділу:

1. Поділ поняття повинен бути розмірним.
2. Поділ слід здійснювати за однією підставою.
3. Члени поділу повинні виключати один одного.
4. Поділ повинен бути послідовним, тобто члени поділу повинні бути одного виду. Обов'язково потрібно навести приклади порушення даних правил.

Слід також охарактеризувати і таку логічну операцію, як *класифікація*, показати, в чому полягає відмінність *природної класифікації* від *допоміжної*, що таке *штучна класифікація* та яка її роль у систематизації правових норм.

Термінологічний словник

Визначення поняття – логічна операція, яка розкриває зміст поняття.

Реальне визначення – визначення, що розкриває істотні та найбільш загальні ознаки предмета.

Номінальне визначення – визначення, завдяки якому з'ясовується ім'я, яким позначаються відповідне поняття і денотат.

Явне визначення – визначення, яке у своїй структурі містить як дефінієндум (визначуване поняття), так і дефінієнс (визначаюче).

Визначення через рід і найближчу видову відмінність – визначення, в якому спочатку знаходять найближче родове поняття для визначуваного поняття, а потім перераховують характерні видові відмінності. Наприклад, “поняття – форма мислення, в якій відображаються істотні, найбільш загальні ознаки предметів”.

Неявне визначення – визначення, в якому відсутні чітко окреслені ліва та права частини визначення (дефінієндум і дефінієнс). Зміст поняття в них встановлюється на основі системи відношень, в яких воно перебуває з іншими поняттями в контексті.

Видова відмінність – ознака або група ознак, якими відрізняється визначуваний предмет від предметів, що входять до цього роду.

Визначення через вказівку на відношення предмета до своєї протилежності – визначення, в якому зміст визначуваного поняття розкривається через протилежне поняття. Наприклад, “дійсність – це реалізована можливість”.

Генетичне визначення – визначення, в якому вказується походження предмета, спосіб його формування. Наприклад: “Бісектрисою кута називається промінь, який виходить з його вершини, проходить між його сторонами і ділить кут навпіл”.

Функціональне визначення – визначення, в якому розкривається призначення предмета, його роль і функції.

Визначення через перелік предметів або явищ – визначення, в якому називаються предмети, які входять до обсягу поняття, що визначається.

Остенсивне визначення – визначення, в якому дається вказівка на предмет і його назву.

Опис – перерахування суттєвих і несуттєвих ознак предмета або явища.

Характеристика – визначення, в якому фіксуються істотні ознаки предмета.

Розмірність визначення – обсяг визначуваного поняття має дорівнювати обсягу визначаючого поняття.

“Коло” у визначенні – коли зміст дефінієндума визначається через дефінієнс, а обсяг дефінієнса визначається через зміст дефінієндума.

Заперечне визначення – визначення, в якому лише вказується, які ознаки не притаманні поняттю, що визначається.

Тавтологія – логічна помилка, сутність якої полягає в тому, що поняття визначається через самого себе. Наприклад: “Біолог – людина, яка займається біологією”.

Поділ поняття – логічна операція, за допомогою якої розкривається обсяг родового поняття через перелік його видів або елементів.

Основа поділу – ознака, за якою ми розподіляємо поняття на види.

Члени поділу – види предметів, на котрі розподіляється рід.

Поділюване поняття – поняття, обсяг якого розподіляється.

Розмірність поділу – існує тоді, коли обсяг членів поділу, разом узятих, має дорівнювати обсягу поділюваного поняття.

Безперервність поділу – поділ, у процесі якого здійснюється перехід до найближчих видів.

Дихотомічний поділ – поділ, членами якого є два суперечливі поняття.

Класифікація – розподіл предметів на класи зроблений таким чином, що кожен клас займає стосовно інших класів точно визначене і міцно закріплене місце.

Допоміжна класифікація – розміщення предметів або явищ у певному порядку за якоюсь зовнішньою ознакою. Наприклад, класифікація літератури в бібліотеці.

Природна класифікація – це розподіл предметів або явищ за групами (класами) на основі їхніх істотних ознак. Наприклад, класифікація хімічних елементів.

Темати рефератів, доповідей і повідомлень

1. Задачі й сутність визначення понять.
2. Визначення в науковому пізнанні.
3. Аналіз помилок, які допускаються при визначенні та поділі понять в юридичній практиці.
4. Визначення понять у Кримінально-правовому кодексі.
5. Роль класифікації в науці.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Логічні операції з поняттями.
2. Визначення операції обмеження поняття.
3. Визначення операції узагальнення поняття.
4. Межа узагальнення поняття.
5. Межа обмеження поняття.
6. Визначення поняття.
7. Дефінієндум визначення.
8. Дефінієнс визначення.
9. Реальне визначення.
10. Номінальне визначення.
11. Генетичне визначення.
12. Визначення через вказівку відношення поняття до протилежного поняття.
13. Характеристика і опис.
14. Функціональне визначення.
15. Контекстуальне визначення.
16. Остенсивне визначення.
17. Визначення через перелік предметів, що мисляться в понятті.
18. Коло у визначенні.
19. Тавтологія.
20. Надто широке визначення.
21. Надто вузьке визначення.

22. Логічна операція поділу понять.
23. Поділюване поняття.
24. Члени поділу поняття.
25. Основа поділу поняття.
26. Розмірність поділу.
27. Безперервність поділу поняття.
28. Поділ за видозміненою ознакою (простий поділ).
29. Дихотомічний поділ поняття.
30. Класифікація.
31. Природна класифікація.
32. Допоміжна класифікація.

Вправи

1. У даних визначеннях знайдіть дефінієндум і дефінієнс:
 - а) уявлення – це форма пізнання, яка продукує інформацію про предмет у вигляді наочних образів;
 - б) логічний закон – це внутрішній, суттєвий, необхідний зв'язок між елементами думки;
 - в) юридичними особами визначаються організації, які володіють відособленим майном, можуть від свого імені придбати майнові права і нести відповідальність, бути позивачами і відповідачами в суді, арбітражі або третейському суді.
2. Наведіть два-три приклади визначення наукових понять.
3. До якого виду належать дані визначення?
 - а) демократія – це влада народу;
 - б) резидент – таємний представник розвідки в якому-небудь регіоні іноземної держави;
 - в) циліндр – геометричне тіло, яке утворюється внаслідок обертання прямокутника навколо однієї сторони;
 - г) свобода – це усвідомлена необхідність;
 - д) близькі родичі – це батьки, діти, усиновителі, рідні брати і сестри, баба, онуки, а також дружина;
 - е) глобалістика – це самостійна галузь знань про найзагальніші планетарні проблеми сучасного і майбутнього розвитку людської цивілізації;
 - є) екологія – наука, що характеризує взаємовідношення суспільства з природою, посилення людського впливу на навколишній світ.
 - ж) збереження миру – це ліквідація озброєнь, демілітаризація економік усіх країн світу, повна ліквідація військових блоків і військових конфліктів як між країнами, так і в окремих країнах;

- з) землеволодіння – володіння на основі права власності, що історично має різні форми;
 - и) заощадження – частина доходу, що не споживається;
 - і) фінанси – система економічних відносин, які складаються між державою, підприємствами й громадянами щодо привласнення частини національного доходу через механізм оподаткування та його розподілу відповідно до виконуваних державою функцій;
 - ї) дефіцит бюджету – перевищення витрат державного бюджету над його доходами.
4. З'ясуйте, чи правильні ці визначення (якщо ні, то які правила визначення в них порушено):
- а) історик – це людина, яка вивчає історію;
 - б) іменник – частина мови;
 - в) діти – квіти нашого життя;
 - г) ромб – це не квадрат;
 - д) антропологія – наука, яка вивчає людину;
 - е) закон є закон;
 - є) виробничі відносини – це відносини, які складаються в процесі виробництва;
 - ж) логіка – це наука про мислення.
5. Зробіть поділ таких понять: “юридичний закон”, “закон природи”, “форма мислення”, “поняття”, “визначення поняття”, “наука”, “засіб виробництва”, “енергія”, “трикутник”, “характер”, “війна”, “злочин”.
6. Визначте, чи належать перелічені мислені операції до поділів понять, а якщо належать, то чи правильні вони:
- а) рік ділиться на дванадцять місяців;
 - б) озера бувають прісні і солоні;
 - в) злочини діляться на навмисні, необережні і посадові;
 - г) визначення понять бувають родо-видові і генетичні;
 - д) умовиводи діляться на судження і поняття;
 - е) війни бувають визвольними, несправедливими, завойовницькими, справедливими, тривалими тощо.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Які визначення понять бувають:
- а) абстрактними;
 - б) конкретними;
 - в) реальними;
 - г) нереальними.

2. Визначення понять бувають:
 - а) абстрактними;
 - б) номінальними;
 - в) нереальними;
 - г) конкретними.
3. Визначення понять бувають:
 - а) генетичними;
 - б) конкретними;
 - в) реєстрованими;
 - г) нереєстрованими.
4. Визначення понять бувають:
 - а) абстрактними;
 - б) реєстрованими;
 - в) відносними;
 - г) генетичними.
5. Визначення поняття повинно бути:
 - а) одиничним;
 - б) загальним;
 - в) конкретним;
 - г) розмірним.
6. Визначення поняття повинно бути:
 - а) нескінченним;
 - б) негативним;
 - в) занадто широким;
 - г) розмірним.
7. Визначення поняття не повинно бути:
 - а) занадто вузьким;
 - б) номінальним;
 - в) реальним;
 - г) остенсивним.
8. Визначення поняття повинно бути:
 - а) негативним;
 - б) нескінченним;
 - в) повним;
 - г) чітким.
9. Визначення поняття повинно бути:
 - а) відповідним;
 - б) невідповідним;
 - в) простим;
 - г) позитивним.

10. Тавтологія – це:
- а) занадто широке визначення;
 - б) визначення, в якому визначальне поняття лише повторює визначуване поняття;
 - в) негативне визначення;
 - г) вузьке визначення.
11. Характеристика – це:
- а) просте речення;
 - б) складне речення;
 - в) перелік найважливіших ознак предмета;
 - г) демонстрація предмета.
12. Надто широке визначення – це:
- а) визначення, яке має характер кола;
 - б) визначення, в якому обсяг визначаючого поняття менший від обсягу визначуваного поняття;
 - в) визначення, в якому обсяг визначаючого поняття більший від обсягу визначуваного поняття;
 - г) визначення, яке є нерозмірним.
13. Опис – це:
- а) класифікація предметів;
 - б) ідентифікація предметів;
 - в) перелік предметів;
 - г) перелік якихось особливих зовнішніх ознак, на основі яких предмет, що описується, відрізняють від інших предметів.
14. Поділ поняття – це:
- а) порівняння понять;
 - б) характеристика предметів, що входять в обсяг поняття;
 - в) розкриття обсягу родового поняття через перелік його видів;
 - г) визначення змісту поняття.
15. Поділюване поняття – це поняття:
- а) яке визначається;
 - б) обсяг якого ділиться;
 - в) яке протиставляється іншому поняттю;
 - г) яке визначається через рід і видову відмінність.
16. Основа поділу поняття – це:
- а) ознака, за допомогою якої обсяг поняття ділиться на види;
 - б) обсяг поняття;

- в) зміст поняття;
- г) перелік найважливіших ознак предметів, які мисляться в понятті.

17. Поділ поняття має бути:

- а) нескладним;
- б) безпосереднім;
- в) чітким;
- г) розмірним.

18. Поділ поняття має відбуватися:

- а) на науковій основі;
- б) на одній основі;
- в) на декількох основах;
- г) тільки на двох основах.

19. Дихотомічний поділ поняття – це:

- а) поділ поняття за якоюсь основою на супідрядні види;
- б) розподіл предметів на класи за якоюсь ознакою;
- в) поділ поняття за двома основами на супідрядні види;
- г) поділ поняття на два суперечні поняття.

20. Дефінієндум – це:

- а) негативне поняття;
- б) позитивне поняття;
- в) пусте поняття;
- г) визначуване поняття.

Основна література

1. Гетманова, А. Д. Логика : Словарь и задачник [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / А. Д. Гетманова. – М., 1998.
2. Горский, Д. П. Определение [Текст] / Д. П. Горский. – М., 1984.
3. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] / В. Є. Жеребкін. – Харків, 2004.
4. Иванов, С. А. Логіка [Текст] / С. А. Иванов. – М., 2001.
5. Ишмуратов, А. Т. Вступ до філософської логіки [Текст] / А.Т. Ишмуратов. – К., 1997.
6. Кириллов, В. И. Логика [Текст] / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М., 1999.
7. Логика [Текст]. – Минск : БГУ, 1974.
8. Орендарчук, Г. О. Основи логіки [Текст] / Г. О. Орендарчук. – Тернопіль, 2001.
9. Тофтул, М. Г. Логіка [Текст] / М. Г. Тофтул. – К., 1999.
10. Уемов, А. Основы практической логики [Текст] / А. Уемов. – Одесса, 1997.
11. Хоменко, І. В. Логіка юристам [Текст] / І. В. Хоменко. – К., 1997.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник для економістів / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, Д. П. Кирик. – К., 2000.
2. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1993.
3. Івин, А. А. Искусство правильно мыслить [Текст] / А. А. Ивин. – М., 1990.
4. Івин, А. А. Строгий мир логики. – М., 1988.
5. Івлєв, Ю. В. Логика. Сборник упражнений [Текст] / Ю. В. Ивлєв. – М., 1999.
6. Повторєва, С. М. Словник з логіки [Текст] / С. М. Повторєва. – Львів, 2007.
7. Цалін, С. Д. Логічний словник-довідник [Текст] / С. Д. Цалін. – Харків, 2006.

Тема 3. СУДЖЕННЯ

Заняття 1

1. Загальна характеристика суджень.
2. Структура судження. Судження і речення.
3. Види простих суджень.
4. Види категоричних суджень.
5. Розподіл термінів у судженнях.

Методичні рекомендації

Вивчення першого питання семінарського заняття доцільно розпочати із з'ясування того, що знання про взаємозв'язки предметів з їхніми ознаками та відношення між предметами знаходять своє вираження у формі *судження*. Потім слід дати визначення даної форми мислення, навести приклади, коли предметом судження є будь-яка матеріальна річ, клас речей, частина класу, властивості речей, відношення між речами і навіть саме мислення людини. Слід торкнутися і питання про те, що кожне судження має зміст і відображає або властивості предметів, або їхні відношення. Оскільки властивість – це те, що притаманне предметам, що відрізняє їх або робить схожими з іншими предметами, то судження може бути *істинним* або *хибним*. Потрібно визначити, яке судження є істинним, а яке – хибним. Не завадить посилання і на те, що вперше в історії логіки теорію судження дав Аристотель, який розглядав його як ствердження або заперечення чогось про щось.

Готуючись до відповіді на друге питання, слід мати на увазі, що структура судження залежить від того, що воно відображає – властивості чи відношення між предметами. А потім доцільно розкрити зміст

таких понять, як *суб'єкт*, *предикат*, *зв'язка* і *квантор*. Необхідно показати, що суб'єкт і предикат – це судження, які містять знання неоднакового характеру, бо суб'єкт виражає знання про предмет думки, предикат – про ознаку, властивість, відношення, що належить або не належить предмету. Можна також показати, в чому полягає відмінність судження від такої форми мислення, як поняття. Далі слід зазначити, що судження, як і інші форми мислення, не може існувати поза реченням. Судження є ідеальним, а речення є його матеріальною оболонкою. Слід показати, чому не всяке речення є судженням, і обов'язково навести приклади.

У третьому питанні за основу поділу суджень на види доцільно взяти те, що вони відображають, – властивість чи відношення. Потім з наведенням прикладів охарактеризувати *атрибутивні судження*, *судження з відношенням* і *судження існування* (екзистенціальні). Використовуючи символічний запис, показати, в чому полягає відмінність між даними судженнями.

У четвертому питанні слід насамперед згадати, як визначається категоричне (атрибутивне) судження. Спочатку потрібно звернути увагу на те, що категоричні судження поділяються на види: а) за якістю, б) за кількістю, в) за якістю і кількістю. А потім охарактеризувати *стверджувальні*, *заперечні*, *одиничні*, *часткові*, *загальні*, *загальностверджувальні*, *загальнозаперечні*, *частково-стверджувальні* і *частково-заперечні судження*. Слід усвідомити, що часткові судження бувають двох видів: а) невизначені часткові судження і б) визначені часткові судження. На конкретних прикладах показати, що у невизначених часткових судженнях не визначена кількість предметів множини, щодо якої стверджується або заперечується певна ознака, а у визначених навпаки. Необхідно також усвідомити, що в класі загальних суджень розрізняють також судження, які *виділяють* і *виключають*. Це судження з *виділеним суб'єктом* і судження з *виділеним предикатом*.

Підготовку п'ятого питання доцільно розпочати з того, що зазначити, що судження має два терміни – суб'єкт і предикат, які можуть бути *розподіленими* і *нерозподіленими*. Потім визначити, який термін розподілений, а який нерозподілений у судженнях А, Е, І, О. При підготовці до даного питання можна використати таблицю розподілу термінів, яка подана в підручниках з логіки.

Термінологічний словник

Судження – форма мислення, в якій виражається належність або неналежність ознаки предмету або предмета до класу предметів.

Істинне судження – судження, яке правильно відображає дійсність.

Хибне судження – судження, яке неправильно відображає дійсність.

Суб'єкт – предмет мислення.

Предикат – термін судження, в якому стверджується або заперечується дещо про належність ознаки предмету.

Просте судження – судження, яке складається із одного суб'єкта та предиката.

Складне судження – судження, яке складається із декількох простих суджень.

Атрибутивне судження – судження, в якому стверджується або заперечується належність (неналежність) ознаки предмету, або самого предмета до класу інших предметів.

Судження відношення – судження, яке відображає відношення між предметами та їхніми ознаками.

Судження існування – судження, в яких стверджується або заперечується факт існування чи неіснування предмета або явища.

Стверджувальне судження – судження, в якому йдеться про належність ознаки предмету або предмета до класу предметів.

Заперечне судження – судження, в якому говориться про неналежність ознаки предмету або предмета до класу предметів.

Одиничне судження – судження, в якому дещо стверджується або заперечується стосовно одного предмета.

Часткове судження – судження, в якому дещо стверджується або заперечується про частину предметів певного класу.

Означені часткові судження – судження, в яких відомо, що тільки деякі предмети класу наділені певною ознакою.

Неозначені часткові судження – судження, в яких виражається знання про те, що в крайньому разі деяка кількість елементів певного класу мають ту чи іншу ознаку.

Загальне судження – судження, в якому щось стверджується або заперечується про усі предмети певного класу.

Судження з виділеним суб'єктом – судження, в якому йдеться про те, що ознака, виражена предикатом, належить тільки даному предмету.

Судження з виділеним предикатом – судження, в якому йдеться про те, що предмету думки властивий тільки і тільки даний предмет.

Загальностверджувальні судження – судження, які стверджувальні за якістю і загальні за кількістю.

Загальнозаперечні судження – судження, які заперечні за якістю і загальні за кількістю.

Частково-стверджувальні судження – судження, стверджувальні за якістю і часткові за кількістю.

Частково-заперечні судження – судження, заперечні за якістю і часткові за кількістю.

Темати рефератів, доповідей і повідомлень

1. Судження – логічна форма відображення об'єктивної дійсності.
2. Вчення про судження Аристотеля та Канта.
3. Пізнавальна роль судження в юридичній практиці.
4. Природа судження і його взаємозв'язок з поняттям.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Судження та його структура.
2. Співвідношення між поняттям і судженням.
3. Судження і речення.
4. Види простих суджень.
5. Види категоричних суджень.
6. Істинність і хибність судження.
7. Ділення суджень за кількістю.
8. Ділення суджень за якістю.
9. Ділення суджень за кількістю і якістю.
10. Визначені судження.
11. Невизначені судження.
12. Судження з виділеним суб'єктом.
13. Судження з виділеним предикатом.
14. Розподіл термінів.
15. Розподіл термінів у судженнях А, Е, І, О.

Вправи

1. Знайдіть суб'єкт і предикат у таких судженнях:
 - а) Добро перемає зло;
 - б) Людина є розумною істотою;
 - в) Деякі злочини не розкриваються;
 - г) Істина найдорожче за все;
 - д) Багато добродійних людей.
2. З'ясуйте, які із даних речень виражають судження (свої думки обґрунтуйте):
 - а) Кожна людина прагне до щастя;
 - б) Що таке істина?
 - в) Як визначається поняття “юридична особа”?
 - г) Весна;
 - д) Великий український письменник;
 - е) Хто його не знає?
 - є) Не тратьте марно часу!
3. Визначте вид таких суджень:
 - а) Хінін – лікарська рослина;
 - б) Хінін – гіркий;

- в) Тертя – джерело тепла;
 - г) Матерія існує;
 - д) Іван старший за Петра;
 - е) За моє ж жито мене ж і побито;
 - є) Є студенти, які захоплюються юридичними науками;
 - ж) Іван Франко – видатний український письменник.
4. Визначте кількість і якість таких суджень:
- а) Майже всі студенти нашої групи склали статистику на “добре” і “відмінно”;
 - б) Абсолютна більшість співробітників нашого відділу займається спортом;
 - в) Планети – небесні тіла;
 - г) Є люди, які постійно цікавляться політикою;
 - д) Електрон – елементарна частка;
 - е) Леся Українка – видатна українська письменниця.
 - є) Жоден брехун не заслуговує довіри.
5. Установіть розподіл термінів у таких судженнях:
- а) Київ – столиця України;
 - б) Його ніхто не шанував;
 - в) Будь-яке судження складається з двох термінів;
 - г) Деякі народи не знали рабства;
 - д) Тільки деякі юристи – адвокати;
 - е) Деякі гриби з’являються уже навесні;
 - є) Деякі метали є неблагородними.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Судження – це:
- а) форма мислення, в якій дещо стверджується або заперечується про предмети та явища;
 - б) форма мислення, в якій відображаються найбільш загальні, істотні ознаки предметів;
 - в) форма мислення, в якій дещо заперечується;
 - г) форма мислення, в якій дещо стверджується про предмети.
2. Суб’єкт – це:
- а) просте поняття;
 - б) предмет мислення;
 - в) поняття, яке розкриває деякі риси предметів;
 - г) безвідносне поняття.

3. Судження з виділеним суб'єктом – це судження:
- а) без предиката;
 - б) екзистенціальне;
 - в) складне;
 - г) в якому йдеться про те, що ознака, виражена предикатом, належить тільки даному предмету.
4. Судження з виділеним предикатом – це судження:
- а) без суб'єкта;
 - б) в якому дещо стверджується або заперечується;
 - в) в якому йдеться про те, що предмету думки властивий тільки даний предмет;
 - г) в якому йдеться про те, що ознака, виражена предикатом, належить тільки даному предмету.
5. Судження існування – це:
- а) складне судження;
 - б) судження про те, що може бути;
 - в) судження, в якому виражається факт існування або не існування предмета або явища;
 - г) проблематичне судження.
6. Стверджувальним називається судження:
- а) яке відбиває наявність у предмета якоїсь ознаки;
 - б) одиничне судження;
 - в) загальне судження;
 - г) судження існування.
7. За кількістю судження бувають:
- а) одиничні, часткові, загальні;
 - б) часткові і загальні;
 - в) одиничні і загальні;
 - г) загальностверджувальні.
8. Істинним називається судження, яке:
- а) належить до категоричних суджень;
 - б) належить до категоричних суджень і до суджень з відношенням;
 - в) правильно відображає дійсність;
 - г) правильно побудовано.
9. Хибним називається судження:
- а) в якому дещо заперечується;
 - б) пусте судження;

- в) одиничне судження;
г) яке неправильно відображає дійсність.
10. Зв'язка у простому судженні – це те, що:
а) відповідає дійсності;
б) не відповідає дійсності;
в) може існувати і не існувати;
г) відображає зв'язок між предикатом і суб'єктом судження.
11. Просте судження – це судження, яке:
а) складається із предиката;
б) складається із суб'єкта;
в) складається із одного суб'єкта і одного предиката;
г) може існувати без суб'єкта.
12. У судженні “Електрон – елементарна частка” суб'єкт і предикат:
а) розподілені;
б) нерозподілені;
в) суб'єкт завжди розподілений, а предикат може бути розподіленим і нерозподіленим;
г) суб'єкт розподілений, а предикат не розподілений.
13. Судження “Абстрактне поняття – це поняття, в якому відображається не сам предмет, а тільки його властивості,” є судженням:
а) А;
б) І;
в) О;
г) Е.
14. Судження “Деякі злочини здійснюються навмисно” є судженням:
а) А;
б) О;
в) Е;
г) І.
15. Судження “Ніхто не знав, як вирішується проблема “квадратури круга”, є судженням:
а) А;
б) І;
в) О;
г) Е.

Основна література

1. Гетманова, А. Д. Логика : Словарь и задачник [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / А. Д. Гетманова. – М., 1998.
2. Горский, Д. П. Определение [Текст] / Д. П. Горский. – М., 1984.
3. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] / В. Є. Жеребкін. – Харків, 2004.
4. Иванов, Є. А. Логіка [Текст] / Є. А. Иванов. – М., 2001.
5. Ішмуратов, А. Т. Вступ до філософської логіки [Текст] / А.Т. Ішмуратов. – К., 1997.
6. Кириллов, В. И. Логика [Текст] / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М., 1999.
7. Конверский, А. И. Логика традиционная и современная [Текст] : учеб. пособие / А. И. Конверский. – М. 2010.
8. Кузина, Е. Б. Практическая логика. Упражнения и задачи с объяснением способов решения [Текст] / Е. Б. Кузина. – М., 1996.
9. Логика [Текст]. – Минск : БГУ, 1974.
10. Орендарчук, Г. О. Основи логіки [Текст] / Г. О. Орендарчук. – Тернопіль, 2001.
11. Тофтул, М. Г. Логіка [Текст] / М. Г. Тофтул. – К., 1999.
12. Уемов, А. Основы практической логики [Текст] / А. Уемов. – Одесса, 1997.
13. Хоменко, І. В. Логіка юристам [Текст] / І. В. Хоменко. – К., 1997.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник для економістів / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, Д. П. Кирик. – К., 2000.
2. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1993.
3. Ивин, А. А. Искусство правильно мыслить [Текст] / А. А. Ивин. – М., 1990.
4. Ивин, А. А. Строгий мир логики. – М., 1988.
5. Ивлев, Ю. В. Логика [Текст] : сборник упражнений / Ю. В. Ивлев. – М., 1999.
6. Кондаков, Н. И. Логический словарь-справочник [Текст] / Н. И. Кондаков. – М., 1975.
7. Повторева, С. М. Словник з логіки [Текст] / С. М. Повторева. – Львів, 2007.
8. Цалін, С. Д. Логічний словник-довідник [Текст] / С. Д. Цалін. – Харків, 2006.

Заняття 2

1. Модальні судження.
2. Види фізичної модальності.
3. Логічна модальність.
4. Деонтична, аксіологічна та темпоральна модальності.
5. Відношення між судженнями.

Методичні рекомендації

Готуючись до першого питання, слід мати на увазі, що основна інформативна функція судження як форми мислення є відображенням у вигляді ствердження або заперечення зв'язків між предметами та їх ознаками. Це стосується як простих, так і складних суджень, в яких належність або неналежність зв'язку визначається зв'язками. Але судження, окрім основної, в явному або неявному вигляді, має і додаткову інформацію про характер і тип виражених у них зв'язків. В одному випадку така інформація характеризує залежність судження від других суджень, в іншому вона вказує на ступінь обґрунтованості вираженого в ньому знання, інколи на часову, просторову або іншу залежність між явищами, а також може давати оцінку наявному в судженні зв'язку або регулювати у вигляді наказу поведінку людей. Така допоміжна інформація називається *модальністю*, а судження, які включають цю інформацію, – *модальними*.

При підготовці до другого питання потрібно усвідомити, що в об'єктивній дійсності зв'язки між предметами чи між предметами й ознаками їх бувають можливими, дійсними або необхідними. Для вираження цих зв'язків у судженні вживається категорія *модальності*. Виходячи з цього за фізичною модальністю судження поділяються на судження *можливості*, *дійсності* та *необхідності*. Потрібно дати визначення даних понять і навести приклади. Судження *можливості* називають *проблематичними*, судження *дійсності* – *асерторичними*, а судження *необхідності* – *аподиктичними*.

У третьому питанні потрібно показати, що зміст суджень з фізичною модальністю визначається об'єктивною дійсністю (законами і фактами природи і суспільства). Основою логічної модальності є логічні закони. І в логічній модальності встановлюється, наскільки істотною є ознака для даного предмета, або, інакше кажучи, який характер має відображений у судженні зв'язок між предметом і ознакою – необхідний, випадковий або можливий. У зв'язку з цим судження з такою модальністю поділяються на судження *необхідності*, *дійсності* та *можливості*.

У четвертому питанні потрібно чітко визначити зміст таких понять: *деонтична модальність*, *аксіологічна модальність* і *темпоральна модальність*. Потрібно показати, що основними деонтичними поняттями є *обов'язок*, *заборона*, *дозвіл*. Характерна особливість деонтичних суджень полягає в тому, що вони містять вказівки, спонукання стосовно конкретних дій людей. Причому спонукання можуть бути виражені у формі побажання, поради, команди, наказу, правила поведінки. До деонтичних суджень належать і норми права.

Слід на конкретних прикладах показати, що норми права – офіційно прийняті загальнообов’язкові правила поведінки, які регулюють встановлені у суспільстві правові відносини. Невиконання цих норм веде до застосування юридичних санкцій. *Аксіологічна* модальність виражається такими поняттями, як “добре”, “байдуже”, “погано”. *Темпоральні судження* включають такі оцінки змісту, в яких необхідні уточнення з використанням часових характеристик: “було так, що”, “буде так, що”, “завжди було так, що”, “раніше”, “пізніше”, “одночасно” та ін.

Підготовку до п’ятого питання слід розпочати зі з’ясування того, що судження, як і поняття, можуть бути порівнюваними і непорівнянними. Непорівнянними називають судження, в яких різні суб’єкти і предикати, а порівнюваними – судження, які мають однакові терміни – суб’єкт і предикат – і які відрізняються за якістю і за кількістю. Серед порівнюваних є судження сумісні і несумісні. Необхідно зрозуміти, що несумісність буває двох видів: протилежність (контрарність) і суперечливість (контрадикторність). А сумісність буває трьох видів: повна сумісність (еквівалентність); часткова сумісність; логічне підпорядкування. Відношення між простими судженнями бажано ілюструвати з допомогою схеми, яка отримала назву “логічного квадрата”. Після цього потрібно послідовно розкрити відношення між судженнями А, Е, І, О і особливу увагу звернути на питання про істинність і хибність. Наприклад, потрібно бути готовим дати відповідь на питання: “Чому судження А, Е, які знаходяться у відношенні протилежності, не можуть бути разом істинними, але можуть бути разом хибними?”

Термінологічний словник

Модальне судження – судження, в якому виражається додаткова інформація про характер зв’язків між суб’єктом і предикатом з точки зору можливості, дійсності, необхідності та ін.

Фізична модальність – модальність, зміст якої детермінований законами об’єктивної реальності.

Логічна модальність – модальність, зміст якої детермінований законами логіки.

Судження можливості – судження, в якому відображається можливість належності або відсутності ознаки у предмета.

Судження дійсності – вид модального судження, в якому дещо відображається як уже існуюче в дійсності.

Судження необхідності – вид модального судження, в якому відображається неминучість існування якогось предмета чи явища.

Імовірне судження – вид модального судження, в якому яка-небудь ознака стверджується або заперечується стосовно предмета думки лише за допомогою передбачення. Наприклад, “Тут, імовірно, була підробка документа”.

Темпоральне судження – судження, в якому характер зв’язку між суб’єктом і предикатом виражається засобом використання часових характеристик.

Аксіологічне судження – судження, в якому характер зв’язку між суб’єктом і предикатом виражається засобом таких понять, як “добре”, “погано”, “байдуже”, “краще”, “гірше”, “рівноцінно”.

Відношення протилежності – відношення між судженнями А і Е.

Відношення суперечності – відношення між судженнями А і О, Е і І.

Відношення підпорядкування – відношення між судженнями А і І, Е і О.

Відношення підпротилежності – відношення між судженнями І і О.

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Епістемічна модальність суджень.
2. Зв’язок між фізичною і логічною модальністю в науковому пізнанні.
3. Деонтична модальність у теорії правових відносин.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Походження терміна “деонтичний”.
2. Характерна особливість деонтичних суджень.
3. Норми права як різновид деонтичної модальності.
4. Фізична модальність і її види.
5. Логічна модальність.
6. Види деонтичної модальності.
7. Аксіологічна модальність.
8. Темпоральна модальність.
9. Судження необхідності.
10. Судження дійсності.
11. Судження можливості.
12. Порівнювані судження.
13. Непорівнянні судження.
14. Сумісні судження.
15. Несумісні судження.
16. Відношення протилежності між судженнями.
17. Відношення суперечності між судженнями.
18. Відношення підпорядкування між судженнями.
19. Відношення підпротилежності між судженнями.

Вправи

1. Визначте тип судження за модальністю:
 - а) Теорія відносності виникла в глибинах протиріч класичної механіки;
 - б) У цьому році знизилася кількість карних справ, пов'язаних з шахрайством;
 - в) Т.Г. Шевченко народився в 1814 р. в сім'ї кріпака;
 - г) Кисень потрібен для підтримки життєдіяльності організму;
 - д) В Україні в цьому році, можливо, буде високий урожай зернових;
 - е) Можливо, що висловлювання “завтра буде дощ” є хибним;
 - є) Вимога доказовості стосується усіх суджень, з допомогою яких описується склад злочинів і громадянські правопорушення в судовій справі;
 - ж) Пропоную вам з'явитися сьогодні на нараду о 14-й годині;
 - з) Це прекрасно, що більшість студентів групи склали сесію на “добре” та “відмінно”;
 - и) Раніше за такі провини звільняли з роботи;
 - і) У найближчому майбутньому намічається покращення соціально-економічного становища нашої країни.
2. Наведіть приклади деонтичних суджень з такими поняттями, як “обов'язок”, “дозвіл”, “заборона”.
3. Наведіть приклади аксіологічних суджень з такими поняттями, як “добре”, “байдуже”, “погано”.
4. Наведіть приклади темпоральних суджень з такими поняттями, як “було так, що”, “буде так, що”, “раніше”, “одночасно”.
5. Чи можуть бути одночасно істинними й одночасно хибними такі пари суджень?
 - а) Існують кити, які живуть на суші. Жоден кит не живе на суші;
 - б) Усі війни справедливі. Жодна війна не є справедливою;
 - в) Деякі злочини розкриваються. Деякі злочини не розкриваються;
 - г) Усі метали електропровідні. Деякі метали не є електропровідні.
6. Якщо судження Е істинне, то за логічним квадратом якими будуть судження А, І, О?

Тестові завдання для перевірки знань

1. Судження “В Україні корисні копалини кращі, ніж у деяких країнах Азії”, є:
 - а) темпоральним;
 - б) аксіологічним;
 - в) атлетичним;
 - г) епістемічним.

2. Судження “Можливо, що злочин скоєно не навмисно”, є судженням:
 - а) необхідності;
 - б) дійсності;
 - в) імовірним;
 - г) можливості.

3. Судження “При нагріванні метали розширюються” є судженням:
 - а) можливості;
 - б) необхідності;
 - в) дійсності;
 - г) імовірним.

4. Судження “Мені байдуже до нього” є судженням:
 - а) необхідності;
 - б) можливості;
 - в) проблематичним;
 - г) аксіологічним.

5. Судження “Квадрат гіпотенузи дорівнює сумі квадратів катетів” є судженням:
 - а) імовірним;
 - б) дійсності;
 - в) аксіологічним;
 - г) необхідності.

6. Судження “На фізичну підготовку студентів раніше звертали значну увагу” є судженням:
 - а) необхідності;
 - б) можливості;
 - в) темпоральним;
 - г) аксіологічним.

7. Між якими судженнями є відношення протилежності?
 - а) А–І;
 - б) А–Е;
 - в) І–О;
 - г) О–Е.

8. Між якими судженнями є відношення суперечності?
 - а) А–О;
 - б) А–Е;
 - в) І–Е;
 - г) Е–А.

9. Між якими судженнями є відношення підпротилежності?
- а) I–O;
 - б) E–I;
 - в) I–O;
 - г) O–A.
10. Між якими судженнями є відношення підпорядкування?
- а) A–O;
 - б) I–O;
 - в) A–I;
 - г) E–I.
11. Протилежні судження можуть бути:
- а) обидва істинними;
 - б) обидва хибними;
 - в) інколи істинними, а інколи хибними;
 - г) не істинними і не хибними.
12. Між якими судженнями є відношення підпротилежності?
- а) A–E;
 - б) E–O;
 - в) A–I;
 - г) I–O.
13. Між якими судженнями є відношення підпорядкування?
- а) A–I;
 - б) A–O;
 - в) A–E;
 - г) E–I.
14. В якому із суджень є відношення протилежності?
- а) E–I;
 - б) I–O;
 - в) A–E;
 - г) O–E.

Заняття 3

1. Роль запитання у пізнанні.
2. Складні судження.
3. Єднальні та розподільні судження.
4. Імплікативні та еквівалентні судження.
5. Визначення істинності та хибності складних суджень за допомогою таблиць істинності.

Методичні рекомендації

Висвітлення першого питання слід розпочати зі з'ясування того, що граматичною формою вираження запитань є питальні речення, які за формою подібні до судження. Саме з постановки питання розпочинається усяке наукове дослідження, вирішенням його воно і закінчується. За своєю структурою питання близьке до судження (в ньому можна побачити зв'язок понять, який нагадує зв'язок суб'єкта і предиката в атрибутивному судженні). Але, на відміну від судження, в питанні зв'язок між поняттями не виражається шляхом ствердження або заперечення, а приймає специфічну форму думки, яка спрямована на отримання відповіді. Зв'язок судження з питанням полягає в тому, що будь-яке судження можна розглядати як уже отриману відповідь на деяке питання. Після визначення поняття *питання* слід розкрити зміст таких понять, як *прості і складні питання, запитання-уточнення і відкриті питання, коректні і некоректні питання*.

При підготовці до другого питання насамперед слід згадати, яке судження називається складним, у чому його відмінність від складного речення. Потрібно мати на увазі, що складне судження характеризується властивістю логічних сполучників. Основним структурним елементом простого судження є поняття, а основним структурним елементом складного судження є вихідні судження, з яких воно складається. Тому ті поняття, які входять до структури вихідних суджень, не беруться до уваги. Після цього можна назвати види складних суджень.

Розглядаючи третє питання семінарського заняття, потрібно зазначити, при яких значеннях змінних (простих суджень) єднальні і розподільні судження є істинними, а при яких – хибними. Граматичний сполучник “і”, який відповідає єднальному судженню, може замінятися іншими словами (“але”, “а”, “а також”). При характеристиці розподільних суджень потрібно розрізняти *розподільно-виключаючі* судження (судження строгої диз'юнкції) і судження *єднально-розподільні* (нестрога диз'юнкція).

Висвітлення четвертого питання доцільно розпочати з визначення *умовного (імплікативного)* судження, його *підстави й наслідку*. Слід показати, що онтологічною основою умовних суджень є різні форми об'єктивно існуючої залежності одного явища від іншого. Умовне судження відображає причинні зв'язки між явищами, послідовність і одночасне існування явищ. Потрібно мати на увазі, що в природній мові сполучник “якщо..., то” не завжди виражає умовну залежність. Інколи він вживається для зіставлення явищ. Наприклад: “Якщо в тому році урожайність в області була 40 ц з гектара, то в цьому році вона становить близько 42 ц з гектара”. Умовні судження широко використовуються в нормативно-правових актах, особливо в тих випадках, коли

конкретні факти пов'язують з наданням юридичних наслідків для учасників правовідносин. Важливо зазначити, що в правових нормах у формі умовних суджень фіксуються не тільки причинні, часові та інші об'єктивні зв'язки між явищами, але й діяльно-вольові накази в формі дозволу або заборони здійснювати певні вчинки. І нарешті потрібно зазначити, що до умовних суджень можливий і інший підхід, коли відвертають увагу від змістовної залежності між основою (антецедентом) і наслідком (консеквентом), а розглядають лише функціонально-логічний зв'язок між ними, враховуючи їх істинність і хибність. Після розкриття змісту понять “виділені” і “невиділені” судження можна показати, в яких випадках вони є істинними та хибними.

У п'ятому питанні доцільно показати, як користуватися табличним способом у визначенні тотожно-істинних і тотожно-хибних складних суджень; при яких значеннях змінних складне судження є істинним, а при яких – хибним.

Термінологічний словник

Питання – виражена у формі питального речення думка, яка спрямована на уточнення, доповнення або одержання нових знань.

Просте питання – питання, до складу якого не входять інші питання.

Складне питання – питання, яке складається із декількох складних питань.

Уточнююче питання – питання, в якому виражена потреба доповнити знання про предмет або явище.

Відкрите питання – питання, на яке можна дати необмежену кількість відповідей.

Коректне питання – питання, на яке можна дати істинну відповідь.

Семантично-некоректне питання – питання, в якому використовуються поняття, які невідомі співрозмовнику.

Синтаксично-некоректне питання – питання, яке складається із понять, між якими немає узгодженості. Наприклад: “Коли відбувалися революційні події в Україні?”

Складне судження – судження, яке складається із простих суджень.

Кон'юнктивне судження (єднальне) – складне судження, в якому прості судження з'єднуються сполучником “і”.

Диз'юнктивне судження (розподільне) – складне судження, в якому прості судження з'єднуються сполучником “або”.

Розподільно-виключаюче судження – судження, в якому ознаки, виражені предикатами, виключають одна одну.

Єднально-розподільне судження – судження, в якому суб'єкту може належати не тільки один, а й усі перелічені предикати.

Антецедент – перший елемент імплікативного (умовного) судження, який передує наслідку (консеквенту).

Консеквент – наслідок, який випливає із основи (антецедента).

Виділене умовне судження – судження, обидві частини якого можуть бути як підставою, так і наслідком.

Еквівалентне судження – складне судження, утворене з простих суджень, з'єднаних між собою логічним сполучником “якщо і тільки якщо”.

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Логіка питань і відповідей та їх роль у пізнанні.
2. Логічна структура суджень і тлумачення норм права.
3. Поняття логічної формули числення висловлювань.
4. Відношення між судженнями за істинністю.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Граматична форма вираження запитань.
2. Прості і складні питання.
3. Питання-уточнення.
4. Відкриті питання.
5. Коректні і некоректні питання.
6. Семантично-некоректні питання.
7. Синтаксично-некоректні питання.
8. Провокаційні питання.
9. Тавтологічні запитання.
10. Кон'юнктивні судження.
11. Диз'юнктивні судження.
12. Імплікативні судження.
13. Еквівалентні судження.
14. Антецедент.
15. Консеквент.
16. Виділяюче імплікативне судження.

Вправи

1. Наведіть приклади простих і складних питань.
2. Наведіть приклади уточнюючих і відкритих питань.
3. Дайте характеристику таким питанням:
 - а) Хто був засновником науки логіки?
 - б) Які причини кризи в економіці нашої області і які шляхи виходу з неї?
 - в) Чому ви хворіли під час революційних подій у країні?
 - г) Чи маємо ми те, що маємо?

4. Наведіть приклади єднально-розподільних і розподільно-виключаючих суджень.
5. Наведіть приклади виділеного і невиділеного умовних суджень.
6. З'ясуйте, при яких значеннях змінних дані судження істинні, а при яких – хибні.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Питання “Чи був І. Франко не тільки великим українським письменником, але й філософом” є:
 - а) простим;
 - б) складним;
 - в) провокаційним;
 - г) відкритим.
2. Питання “Чи правда, що Т.Г. Шевченко перебував на Сумщині?” є:
 - а) складним;
 - б) семантично-некоректним;
 - в) уточнюючим;
 - г) відкритим;
3. Складне судження – це судження:
 - а) яке складається із простих суджень;
 - б) в якому використовуються сполучники;
 - в) яке складається із простих речень;
 - г) яке складається із трьох суджень.
4. Єднальне судження називають:
 - а) кон'юнктивним;
 - б) імплікативним;
 - в) диз'юнктивним;
 - г) еквівалентним.
5. Судження “Якщо метал нагрівається, то він розширюється,” є:
 - а) еквівалентним;
 - б) кон'юнктивним;
 - в) імплікативним;
 - г) диз'юнктивним.
6. Судження “Громадянин М. скоїв злочин або не скоїв злочину” є:
 - а) єднальним;
 - б) імплікативним;
 - в) розподільно-виключаючим;
 - г) сполучно-розподільним.

7. Судження “Я поїду або в Київ, або у Львів” є:
- а) сполучно-розподільним;
 - б) єднальним;
 - в) імплікативним;
 - г) розподільно-виключаючим.
8. Судження “Геометрична фігура є квадратом, якщо і тільки якщо вона має чотири прямі кути і чотири рівні сторони”, є:
- а) виділеним;
 - б) невиділеним;
 - в) кон’юнктивним;
 - г) диз’юнктивним.
9. Єднальне судження хибне тоді і тільки тоді, коли:
- а) А – істинне, В – хибне;
 - б) А – хибне, В – істинне;
 - в) А – хибне, В – хибне;
 - г) А – істинне, В – істинне.
10. Розподільно-виключаюче судження хибне тоді і тільки тоді, коли:
- а) А – істинне, В – хибне;
 - б) В – істинне, А – хибне;
 - в) А – істинне;
 - г) А – істинне і В – істинне; А – хибне і В – хибне.
11. Імплікативне судження хибне тоді, коли:
- а) А – істинне, В – істинне;
 - б) А – хибне, В – істинне;
 - в) А – хибне, В – хибне;
 - г) А – істинне, В – хибне.
12. Сполучно-розподільне судження хибне тоді, коли:
- а) А – хибне, В – хибне;
 - б) А – істинне, В – істинне;
 - в) А – хибне, В – істинне;
 - г) А – істинне, В – хибне.
13. Логічне значення складного судження визначається тим, що воно може бути:
- а) істинним;
 - б) хибним;
 - в) істинним або хибним;
 - г) не істинним і не хибним.

14. Судження “Якщо я успішно складу сесію, то зможу відпочити в Криму”, є:
- а) виділеним, імплікативним;
 - б) невиділеним, імплікативним;
 - в) простим;
 - г) диз’юнктивним.
15. Судження “Число ділиться на 10, якщо і тільки якщо воно ділиться на 2 і на 5”, є:
- а) кон’юнктивним;
 - б) еквівалентним;
 - в) імплікативним;
 - г) диз’юнктивним.

Тема 4. ОСНОВНІ ЗАКОНИ ПРАВИЛЬНОГО МИСЛЕННЯ

Заняття 1

1. Загальна характеристика законів логіки.
2. Закон тотожності.
3. Закон суперечності.
4. Закон виключеного третього.
5. Закон достатньої підстави.

Методичні рекомендації

Перше питання доцільно розпочати з усвідомлення того, що закони, яким підлягає мислення, як і закони природи, є також своєрідним відображенням об’єктивної дійсності у свідомості людини і називаються формально-логічними законами мислення, які вивчаються наукою логікою. Потрібно показати, в чому полягає специфічність законів мислення, їх обов’язковий, загальнолюдський характер, чому всі люди, незалежно від раси чи національності, мислять за одними і тими ж законами.

Висвітлюючи друге питання, слід пам’ятати, що предмети і явища дійсності, увесь час змінюючись, зберігають відносну визначеність, рівновагу. Ознаки, які характерні для даного предмета, роблять його визначеним і лежать в основі розрізнення від інших предметів. Інакше кажучи, незважаючи на зміни, які відбуваються в предметі, він зберігає свої основні риси, які є *тотожними*, тобто рівні самі собі. Така об’єктивна властивість предметів і явищ – зберігати певний період часу тотожні, одні й ті ж ознаки – знайшла своє відображення в мисленні: *відображення ознак, притаманних предметам, повинно бути чітким і визначеним*. Чіткість і визначеність думки в процесі мислення знайшла

своє відображення в законі *тотожності*. Потрібно дати визначення закону тотожності, використовуючи таблиці істинності, показати, що це дійсно закон логіки. Для ілюстрації сказаного обов'язково потрібно навести приклади порушення даного закону, причому як усвідомлено, так і навпаки. Корисним буде розкрити зміст понять "*софізм*" і "*паралогізм*".

Під час підготовки до третього питання потрібно визначити зміст закону суперечності, звернути увагу на те, що даний закон не визначає, яке з протилежних суджень є хибним. Закон суперечності говорить лише про те, що *із двох суджень, із яких одне заперечує те, що стверджується в іншому, одне неодмінно хибне*. Яким буде друге судження – істинним чи хибним, закон суперечності не розв'язує. Слід показати, на які судження поширюється закон суперечності, за яких умов діє даний закон, чи може діяти даний закон, коли йдеться не про один і той же предмет і не в один і той же час, коли предмет розглядається у різних відношеннях. Покажіть, як виражається даний закон з допомогою символів, порівняйте поняття "*діалектична суперечність*" і "*формально-логічна суперечність*".

У четвертому питанні також слід дати спочатку визначення закону *виключеного третього*, навести приклади, звернути увагу на те, що закон забороняє визнавати одночасно хибним або одночасно істинним два суперечливі судження. Закон виключеного третього не вирішує питання про те, яке із двох суперечливих суджень є істинним. Це питання вирішується в процесі пізнання. Потрібно показати, що вимога закону виключеного третього вказує на неможливість відповідати на одне й те ж питання в один і той же час і в одному і тому ж сенсі і "так" і "ні". Закон виключеного третього має велике значення в юридичній практиці, коли, наприклад, при розгляді судової справи потрібно вирішити питання категорично за формулою – "або – або". Необхідно навести приклади використання закону виключеного третього в науці, в доведенні від протилежного, показати, стосовно яких суджень діє даний закон і як він виражається за допомогою символів.

Висвітлюючи п'яте питання, доцільно показати, що закон достатньої підстави виражає обґрунтованість, доказовість нашого мислення. Слід визначити поняття "*логічна підстава*" і "*логічний наслідок*". Закон достатньої підстави є вираженням причинних зв'язків, які існують між предметами і явищами в самій дійсності. Усякий наслідок має свою причину. Отже, правильне мислення відображає об'єктивно існуючі зв'язки причини і наслідку. Але логічний зв'язок основи і наслідку не є простим відображенням причини і наслідку. Якщо ми маємо на увазі логічну основу і наслідок, то в цьому випадку мова йде про відношення між нашими думками.

Термінологічний словник

Закони логіки – закони, які виражають внутрішній, необхідний, суттєвий зв'язок між думками.

Софізм – логічна помилка, допущена навмисне.

Паралогізм – логічна помилка, допущена ненавмисне.

Закон тотожності – визначається таким чином: обсяг і зміст думки про який-небудь предмет повинні бути чітко визначені і залишатися незмінними в процесі висловлювання про що-небудь.

Закон протиріччя – визначається таким чином: дві протилежні думки про один і той же самий предмет, в одному і тому самому відношенні не можуть бути обидві істинними.

Закон виключеного третього – визначається так: дві суперечливі думки про один і той самий предмет, в один і той же час, в одному і тому самому відношенні не можуть бути одночасно ні істинними, ні хибними, одна з них – істинна, а друга обов'язково хибна, третьої бути не може.

Логічна підстава – судження, котрі наводяться для обґрунтування істинності іншого судження.

Логічний наслідок – судження, яке випливає із інших суджень, як і підстави.

Закон достатньої підстави – визначається так: думка може вважатися істинною тоді і тільки тоді, коли вона обґрунтована іншими думками, істинність яких встановлена раніше.

Темати рефератів, доповідей і повідомлень

1. Пізнавальне значення законів логіки.
2. Використання законів логіки в юридичній практиці.
3. Закони логіки як тотожно-істинні судження.
4. Взаємозв'язок законів логіки і законів діалектики.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Властивості правильного мислення.
2. Закон логіки.
3. Суть закону тотожності та його роль у пізнанні.
4. Софізм.
5. Паралогізм.
6. Закон суперечності.
7. Закон виключеного третього.
8. Закон достатньої підстави.
9. Роль законів логіки в пізнавальній і практичній діяльності.

Вправи

1. Чи будуть тотожними судження:
 - а) “Ньютон був проти гіпотез”;
 - б) “Ньютон говорив, що він гіпотез не вигадує”.
2. Вимоги якого закону порушені в оголошенні: “Дитячому будинку потрібні вчителі з дошкільною освітою”.
3. З’ясуйте, чи порушується закон тотожності при ототожненні таких понять:
 - а) “найвища гора земної кулі “ і “гора Еверест”;
 - б) “хиба” і “омана”;
 - в) “видатний співак” і “Б. Гмиря”;
 - г) “перемогти” і “знищити”;
 - д) “діалектика” і “мистецтво суперечки”;
 - е) “столиця” і “Париж”.
4. Чи можуть бути одночасно істинними такі судження:
 - а) “Електрон – це негативно заряджена частка” і “Електрон не є негативно зарядженою часткою”;
 - б) “Електрон має корпускулярні властивості” і “Електрон має хвильові властивості”;
 - в) “Деякі ссавці живуть у воді” і “Деякі ссавці не живуть у воді”;
 - г) “Усі тіла притягуються” і “Деякі тіла не притягуються”;
 - д) “Усі люди – розумні істоти” і “Деякі люди – розумні істоти”.
5. Чи діє закон виключеного третього стосовно даних суджень:
 - а) “Це судження складне” і “Це судження не є складним”;
 - б) “Деякі студенти нашої групи вивчають англійську мову” та “Деякі студенти нашої групи вивчають німецьку мову”;
 - в) “Усі поняття можна узагальнити” та “Деякі поняття не можна узагальнити”;
 - г) “Деякі закони діють у природі” та “Деякі закони не діють у природі”.
6. Наведіть приклади суджень, які не можуть бути одночасно істинними і одночасно хибними.
7. Наведіть приклади софізмів і паралогізмів.
8. Вимоги якого закону виражені в правилах Процесуального кодексу України: “Розгляд справи в суді проводиться тільки з того обвинувачення, за яким вона передана до суду”.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Закон логіки – це:
 - а) найбільш загальний зв’язок між предметами і явищами;
 - б) певний нормативний акт;
 - в) необхідний, істотний зв’язок між думками;
 - г) закони розвитку суспільства.

2. Об'єктивність законів логіки полягає в тому, що вони:
 - а) не створені людським розумом (діють незалежно від усвідомлення їх людиною);
 - б) створюються людським розумом у процесі пізнавальної діяльності;
 - в) діють у природі;
 - г) діють у суспільстві та пізнавальній діяльності.
3. Загальнолюдський характер законів логіки полягає в тому, що вони:
 - а) можуть використовуватися кожною людиною усвідомлено;
 - б) використовуються тільки освіченою людиною;
 - в) використовуються тільки в науковій діяльності;
 - г) єдині для всіх людей і діють у будь-якому мисленому акті.
4. Закон тотожності вимагає:
 - а) у процесі міркування мислити усі ознаки предмета;
 - б) мислити тільки ті ознаки, які потрібні для вирішення наукової проблеми;
 - в) у процесі міркування про який-небудь предмет необхідно мати на увазі саме цей предмет і не можна його підмінити іншим предметом думки;
 - г) висловлюватися окремо про кожен предмет, що мислиться в обсязі поняття.
5. У процесі висловлювання поняття мають вживатися тільки:
 - а) в одному і тому ж значенні;
 - б) в різних значеннях;
 - в) інколи в різних, а інколи в однакових значеннях;
 - г) тільки в протилежних значеннях.
6. Закон суперечності стверджує, що два протилежні висловлювання:
 - а) є одночасно істинними;
 - б) не є одночасно істинними;
 - в) є одночасно істинними та одночасно хибними;
 - г) не є одночасно істинними і не є одночасно хибними.
7. Дві протилежні думки про один і той самий предмет не можуть бути:
 - а) разом істинними;
 - б) разом хибними;
 - в) одна істинною, а інша хибною;
 - г) одна хибною, а інша істинною.

8. Згідно з законом виключеного третього два суперечні судження про предмет можуть бути:
- а) разом істинними і разом хибними;
 - б) разом тільки хибними;
 - в) разом тільки істинними;
 - г) не можуть бути разом хибними і разом істинними.
9. Згідно з законом виключеного третього стосовно двох суперечних суджень є така вимога:
- а) вони не можуть бути разом одночасно хибними;
 - б) вони можуть бути разом одночасно істинними;
 - в) між ними може бути третього судження, яке буде обов'язково істинним;
 - г) між ними може бути третього судження, яке буде обов'язково хибним.
10. Закон достатньої підстави формулюється так:
- а) не можуть бути істинними два протилежні судження;
 - б) не можуть бути разом хибними два суперечливі судження;
 - в) будь-яка думка може бути істинною тоді і тільки тоді, коли вона обґрунтована іншими думками, істинність яких встановлена раніше;
 - г) бувають думки, які не можуть бути логічно обґрунтованими.
11. Закон достатньої підстави забезпечує:
- а) несуперечливість мислення людини;
 - б) послідовність мислення людини;
 - в) обґрунтованість і доказовість мислення людини;
 - г) тотожність думки самій собі.
12. Закон суперечності забезпечує:
- а) тотожність думки самій собі;
 - б) несуперечливість мислення людини;
 - в) обґрунтованість мислення людини;
 - г) визначеність мислення людини.
13. Закон тотожності забезпечує:
- а) послідовність мислення людини;
 - б) обґрунтованість мислення людини;
 - в) несуперечливість мислення людини;
 - г) визначеність мислення людини.

14. Софізм – це:
- а) ненавмисне порушення закону тотожності;
 - б) порушення закону суперечності;
 - в) порушення закону виключеного третього;
 - г) навмисне порушення закону тотожності.
15. Паралогізм – це:
- а) ненавмисне порушення закону тотожності;
 - б) порушення закону достатньої підстави;
 - в) навмисне порушення закону тотожності;
 - г) порушення закону виключеного третього.

Основна література

1. Войшвилло, Е. К. Понятие как форма мышления [Текст] / Е. К. Войшвилло. – М., 1989.
2. Гетманова, А. Д. Логика : Словарь и задачник [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / А. Д. Гетманова. – М., 1998.
3. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] / В. Є. Жеребкін. – Харків, 2004.
4. Ішмуратов, А. Т. Вступ до філософської логіки [Текст] / А. Т. Ішмуратов. – К., 1997.
5. Кириллов, В. И. Логика [Текст] / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М., 1999.
6. Конверский, А. И. Логика традиционная и современная [Текст] : учеб. пособие / А. И. Конверский. – М., 2010.
7. Логика [Текст]. – Минск : БГУ, 1974.
8. Орендарчук, Г. О. Основи логіки [Текст] / Г. О. Орендарчук. – Тернопіль, 2001.
9. Тофтул, М. Г. Логіка [Текст] / М. Г. Тофтул. – К., 1999.
10. Уемов, А. Основы практической логики [Текст] / А. Уемов. – Одесса, 1997.
11. Хоменко, І. В. Логіка юристам [Текст] / І. В. Хоменко. – К., 1997.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник для економістів / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, Д. П. Кирик. – К., 2000.
2. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1993.
3. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1996.
4. Ивлев, Ю. В. Логика. Сборник упражнений [Текст] / Ю. В. Ивлев. – М., 1999.
5. Повторева, С. М. Словник з логіки [Текст] / С. М. Повторева. – Львів, 2007.
6. Цалін, С. Д. Логічний словник-довідник [Текст] / С. Д. Цалін. – Харків, 2006.

Модуль 2

Тема 5. УМОВИВОДИ

Заняття 1

1. Загальна характеристика умовиводів. Правильні і неправильні умовиводи.
2. Безпосередні умовиводи:
 - а) операція перетворення;
 - б) операція обернення;
 - в) операція протиставлення предикату.

Методичні рекомендації

При підготовці до першого питання насамперед слід згадати, як визначається така форма мислення, як *умовивід*, навести приклад простого умовиводу. Слід пояснити, що термін “умовивід” вживається у подвійному значенні. В одному випадку умовивід визначається як розумовий процес виведення нового знання із суджень, а в другому – нове судження, яке є наслідком умовиводу. Потім потрібно розкрити зміст таких понять, як *засновки* і *висновки*, і показати, що умовиводом є не будь-яке сполучення суджень, а тільки таке, в якому між судженнями існує логічний зв'язок. У будь-якому умовиводі слід розрізняти три види знань: *вихідні*, *висновкові* та *обґрунтовуючі*. Обґрунтовуюче знання міститься в аксіомах і правилах умовиводів; воно не входить до складу умовиводу у вигляді окремого судження, а становить логічну підставу висновків. Далі слід зазначити, що висновки умовиводів можуть бути істинними і хибними. Для того щоб висновок умовиводу був істинним, його засновки повинні бути істинними, а сам умовивід повинен бути правильним. Потрібно також показати, які умовиводи є *безпосередніми* і *опосередкованими*.

Підготовку до другого питання доцільно розпочати з визначення поняття “*безпосередній умовивід*” і показати, що висновок у безпосередніх умовиводах робиться з допомогою перебудови судження. Воно здійснюється з допомогою таких логічних операцій, як *перетворення*, *обернення* і *протиставлення предикату*. Обов'язково потрібно побудувати схему і навести приклади. Слід зазначити, що операція *перетворення* дає змогу чіткіше визначити сумісність чи несумісність предмета і властивості. Наприклад, у перетворенні стверджувального судження у вихідному судженні предмет мислиться як такий, що має відому властивість, а у висновку йдеться про те, що предмет не може не мати такої властивості.

Розглядаючи логічну операцію *обернення*, необхідно мати на увазі, що розрізняються два види обернення: *просте* або *чисте обернення* та *обернення з обмеженням*. Обернення з обмеженням відбувається

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

у тих випадках, коли предикат вихідного судження не є розподілений. Частково заперечне судження не обертається.

Вивчаючи питання про логічну операцію протиставлення предикату, необхідно усвідомити, що вона є складнішою порівняно з іншими, оскільки вона складається із операції перетворення та операції обернення. Частково стверджувальне судження з допомогою протиставлення предикату не перетворюється, оскільки судження І перетворюється в судження О, а останнє, як відомо, не підлягає оберненню.

Термінологічний словник

Умовивід – форма мислення, за допомогою якої із одного або кількох суджень виводиться нове судження.

Засновки – судження, із яких виводиться нове знання.

Висновок – судження, виведене із засновків.

Вихідне знання – те знання, з якого виводиться нове знання (воно міститься в засновках умовиводу).

Висновкове знання – знання, яке міститься у висновку.

Обґрунтовуюче знання – знання, котре пояснює правомірність висновку із засновку.

Безпосереднє знання – знання, отримане за допомогою безпосереднього сприймання предметів або явищ.

Опосередковані знання – знання, отримані за допомогою виводу із раніше здобутих знань.

Безпосередній умовивід – умовивід, в якому висновок робиться із одного засновку.

Опосередкований умовивід – умовивід, в якому висновок робиться із двох і більшої кількості засновків.

Правильний умовивід – умовивід, в якому висновок є логічним наслідком із засновків.

Перетворення – логічна операція, внаслідок якої із вихідного судження утворюють нове рівнозначне судження, але протилежної якості.

Обернення – логічна операція, внаслідок якої суб'єкт вихідного судження стає предикатом, а предикат – суб'єктом. При цьому якість судження зберігається, а кількість може змінюватися.

Протиставлення предикату – логічна операція, внаслідок якої одночасно здійснюються і перетворення, і обернення в тій чи іншій послідовності.

Темі рефератів, доповідей і повідомлень

1. Висновки на основі властивостей відношень між категоричними судженнями.
2. Висновки логіки висловлювань.
3. Роль безпосередніх умовиводів в ораторському мистецтві.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Відмінність умовиводу від інших форм мислення.
2. Відмінність безпосередніх умовиводів від опосередкованих.
3. Логічна операція перетворення судження.
4. Логічна операція обернення судження.
5. Обернення з обмеженням.
6. Чисте обернення.
7. Специфіка протиставлення предикату.
8. Послідовність логічних операцій у протиставленні предикату.
9. Значення безпосередніх умовиводів.
10. Засновки.
11. Висновок.
12. Логічно-правильний умовивід.
13. Обґрунтовуюче знання.
14. Висновкове знання.
15. Вихідне знання.

Вправи

1. Наведіть кілька прикладів безпосередніх і опосередкованих умовиводів.
2. З'ясуйте, які з даних умовиводів безпосередні, а які опосередковані:
 - а) Всі судді – юристи. Отже, деякі юристи – судді;
 - б) Деякі філософи – діалектики. Отже, деякі діалектики – філософи;
 - в) Деякі юристи – адвокати. Отже, усі адвокати – юристи;
 - г) Якщо людина вивчає логіку, то вона підвищує культуру свого мислення. Дана людина вивчає логіку. Отже, дана людина підвищує культуру свого мислення;
 - д) Усі квадрати – чотирикутники. Отже, жоден не чотирикутник не є квадратом;
 - е) Всі люди – мислячі істоти. Отже, Петренко – мисляча істота.
3. Чи правильно здійснено перетворення суджень у таких прикладах:
 - а) Усі гриби є споровими рослинами. Отже, всі гриби є неспоровими рослинами;
 - б) Деякі філософи – матеріалісти. Отже, деякі філософи не є матеріалістами;
 - в) Деякі кути – прямі. Отже, деякі кути не є непрямі;
 - г) Жодна планета сонячної системи не сяє власним світлом. Отже, усі планети сонячної системи сяють невласним світлом;
 - д) Деякі держави не є демократичними. Отже, деякі держави є демократичними.

4. Чи правильно здійснено обернення суджень у таких прикладах:
- а) Всі метали – електропровідні. Отже, всі електропровідні – метали;
 - б) Тільки люди – розумні істоти. Отже, всі розумні істоти – люди;
 - в) Жоден патріот не зневажає культуру свого народу. Отже, усі, хто зневажає культуру свого народу, не є патріотами;
 - г) Деякі народи не знали рабства. Отже, деякі з тих, хто не знав рабства, – народи.
5. Чи правильно здійснено протиставлення предикату у таких прикладах:
- а) Усі люди повинні берегти природу. Отже, жодна людина не повинна не берегти природу;
 - б) Всі рослини – живі організми. Отже, деякі живі організми не є не рослинами;
 - в) Деякі біологи – експериментатори. Отже, деякі не експериментатори не є біологами;
 - г) Жоден кит не є рибою. Отже, деякі не риби є китами.
6. Здійсніть операцію перетворення, обернення і протиставлення у таких судженнях:
- а) Люди не живуть на Марсі;
 - б) Деякі студенти не вивчають деонтологію;
 - в) Усі країни мають столиці;
 - г) Деякі метали – благородні.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Умовиводом називається форма мислення, в якій:
- а) дещо стверджується або заперечується;
 - б) з одного або декількох суджень виводиться нове судження;
 - в) відображаються найбільш загальні, істотні ознаки предметів;
 - г) два терміни.
2. Засновок умовиводу – це:
- а) судження, із яких виводять нове судження;
 - б) нове судження;
 - в) загальностверджувальне судження;
 - г) загальнозаперечне судження.
3. Висновок умовиводу – це судження:
- а) з яких виводиться нове судження;
 - б) існування;
 - в) в якому міститься суб'єкт висновку;
 - г) яке виведене із засновоків.

4. Засновки, з яких робляться висновки, мають бути:
 - а) інколи істинними, а інколи хибними;
 - б) завжди істинними;
 - в) якщо один хибний, то інший повинен бути істинним;
 - г) загальностверджувальними судженнями.
5. Безпосереднім називається умовивід, в якому висновок робиться:
 - а) з декількох засновків;
 - б) необґрунтовано;
 - в) з одного засновку;
 - г) з істинних засновків.
6. Опосередкованим називається умовивід, в якому висновок:
 - а) робиться із декількох засновків;
 - б) робиться із одного засновку;
 - в) є істинним;
 - г) є хибним.
7. Перетворення – це логічна операція, внаслідок якої:
 - а) з вихідного судження утворюють нове рівнозначне судження, але протилежної якості;
 - б) суб'єкт вихідного судження стає предикатом, а предикат – суб'єктом;
 - в) одночасно здійснюється операція перетворення та обернення;
 - г) не здійснюється перетворення та обернення.
8. Обернення – це логічна операція, внаслідок якої:
 - а) з вихідного судження утворюють нове рівнозначне судження, але протилежної якості;
 - б) одночасно здійснюються операції перетворення і обернення;
 - в) здійснюється тільки операція перетворення;
 - г) якої суб'єкт і предикат міняються місцями.
9. Протиставлення предикату – це логічна операція, в результаті якої:
 - а) суб'єкт і предикат міняються місцями;
 - б) змінюється тільки якість вихідного судження;
 - в) змінюється тільки кількість вихідного судження;
 - г) одночасно здійснюється і операція перетворення, і операція обернення судження.
10. Загальностверджувальні судження перетворюються в судження:
 - а) І;
 - б) О;
 - в) Е;
 - г) А.

11. Загальнозаперечні судження перетворюються в судження:
- а) E;
 - б) I;
 - в) O;
 - г) A.
12. Частково-стверджувальне судження перетворюється в судження:
- а) O;
 - б) E;
 - в) I;
 - г) A.
13. Частково-заперечне судження перетворюється в судження:
- а) O;
 - б) E;
 - в) I;
 - г) A.
14. Загальностверджувальні судження обертаються в судження:
- а) O;
 - б) E;
 - в) A і I;
 - г) I.
15. Загальностверджувальне судження за допомогою протиставлення предикату перетворюється в судження:
- а) E;
 - б) A;
 - в) O;
 - г) I.
16. Частково-стверджувальне судження за допомогою протиставлення предикату перетворюється в судження:
- а) A;
 - б) I;
 - в) не протиставляється;
 - г) O.

Заняття 2

1. Категоричний силігізм, його визначення та склад.
2. Аксиома силігізму.
3. Правила термінів і правила засновків.
4. Фігури та модуси категоричного силігізму.

Вивчення першого питання слід розпочати зі з'ясування того, що *силігізм* належить до дедуктивних умовиводів. Серед різних видів силігізмів центральне місце належить такому опосередкованому дедуктивному умовиводу, як *категоричний силігізм*. Потрібно навести приклад силігізму, показати, що є засновками і висновком, із яких термінів він складається і як вони позначаються; які термін і засновок є більшими, а які меншими. У простому категоричному силігізмі із двох категоричних суджень на основі визначення зв'язку між крайніми термінами через середній здобувається нове знання.

У другому питанні потрібно показати, що *аксіома силігізму* – це правило, яке дає змогу зробити висновок через встановлення зв'язку між *S* (меншим терміном) і *P* (більшим терміном). Вона відображає певну закономірність предметів об'єктивної дійсності, а саме: якщо предмети мають тотожні ознаки, то можуть бути віднесені до однієї і тієї самої множини, якщо різні – до різних множин предметів. Необхідно навести приклад і дати визначення аксіоми. Є два види її визначення. Кожне поняття містить кількісну і якісну інформацію про предмет. Потрібно показати графічно, як розкриваються відношення за змістом і обсягом між поняттями, що входять у силігізм, у такому формулюванні аксіоми: “Якщо предмет *A* входить у предмет *B*, а предмет *B* входить у предмет *C*, то і предмет *A* входить у предмет *C*. Якщо ж предмет *A* входить у предмет *B*, а предмет *B* не входить у предмет *C*, то і предмет *A* не входить у предмет *C*”.

Висвітлення третього питання слід розпочати з того, що правила силігізму дають можливість визначити його правильність. Поділяються вони на правила термінів і правила засновків. На конкретних прикладах потрібно показати, що порушення першого правила термінів – *кожен силігізм повинен мати лише три терміни*, пов'язано з явищем омонімії в мові і порушенням закону тотожності. Стосовно другого правила – *середній термін має бути розподілений хоча б в одному із засновків*, доцільно показати, що при нерозподіленості середнього терміна в обох засновках із них можна зробити не один, а кілька висновків. Тому істинного висновку зробити не можна. Порушення третього правила – *термін, не розподілений у засновку, не може бути розподілений у висновку*, пов'язане з такими помилками, як безпідставне розширення предиката і суб'єкта. Правила засновків краще засвоюються з допомогою прикладів і кругових схем. Існує чотири правила засновків.

У четвертому питанні насамперед потрібно показати, що у простому категоричному силлогізмі терміни відображають різні, об'єктивно існуючі зв'язки між предметами і явищами. Залежно від конкретної форми зв'язку предметів, відображуваних у судженні, середній термін може займати різні місця в силлогізмі, утворюючи його фігури. Будучи суб'єктом або предикатом, він визначає позицію крайніх термінів, а отже, і характер висновку. Необхідно дати схему кожної фігури і навести приклади, показати, що кожна фігура має свої модуси, тобто різновидності, які відрізняються одна від одної якістю і кількістю складових суджень. Різні комбінації чотирьох груп категоричних суджень, зокрема А, Е, І, О утворюють модуси силлогізму. Слід звернути увагу на те, що побудову 19 правильних модусів забезпечують правила фігур силлогізму. Перша фігура є єдиною фігурою силлогізму, яка дозволяє зробити висновки всіх видів А, Е, І, О. Особливістю другої фігури є те, що вона дає тільки заперечні висновки. Певні особливості мають і інші фігури. Потрібно дати чітке визначення правил фігур і навести приклади.

Термінологічний словник

Дедуктивний умовивід – умовивід, в якому висновок про окремий предмет класу робиться на підставі класу в цілому.

Категоричний силлогізм – опосередкований тип дедуктивного умовиводу, в якому з двох категоричних суджень на основі визначення зв'язку між крайніми термінами через середній виводиться нове судження.

Аксиома силлогізму – формулюється так: “Все, що стверджується (або заперечується) стосовно певної множини (класу) предметів, стверджується або заперечується відносно будь-якого предмета, що входить до цієї множини.

Менший термін – термін, який займає місце суб'єкта у висновку.

Середній термін – термін, який входить до обох засновків і відсутній у висновку.

Більший термін – термін, який займає місце предиката у висновку.

Більший засновок – засновок, в якому наявний більший термін *P*.

Менший засновок – засновок, в якому наявний менший термін *S*.

Правила термінів – перше: “Кожен силлогізм повинен мати лише три терміни”; друге: “Середній термін повинен бути розподілений хоча б в одному засновку”; третє: “Термін, не розподілений у засновку, не може бути розподілений у висновку”.

Фігура силлогізму – різновидність простого категоричного силлогізму, що визначається положенням середнього терміна в ньому.

Правила першої фігури силлогізму: 1. Менший засновок завжди повинен бути стверджувальним судженням. 2. Більший засновок повинен бути судженням загальним.

Правила другої фігури: 1. Один із засновків повинен бути судженням заперечним. 2. Більший засновок повинен бути судженням загальним.

Правила третьої фігури: 1. Один із засновків повинен бути судженням заперечним. 2. Більший засновок повинен бути судженням загальним.

Правила четвертої фігури: 1. Якщо більший засновок є судженням стверджувальним, то менший засновок повинен бути судженням загальним. 2. Якщо один із засновків є заперечним судженням, то більший засновок повинен бути судженням загальним. 3. Якщо менший засновок – стверджувальне судження, то висновок повинен бути частковим судженням.

Модуси силогізму – різновидності фігур, які відрізняються одна від одної кількістю та якістю суджень, які становлять їх засновки і висновок.

Темати рефератів, доповідей і повідомлень

1. Зведення модусів другої, третьої і четвертої фігур до модусів першої фігури.
2. Загальні правила категоричного силогізму та помилки, що виникають у мисленні при їх порушенні.
3. Вчення Аристотеля про силогізм.
4. Добір правильних модусів простого категоричного силогізму методом кругових схем.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Силогізм.
2. Дедуктивний умовивід.
3. Простий категоричний силогізм.
4. Аксиома силогізму.
5. Фігура простого категоричного силогізму.
6. Модус простого категоричного силогізму.
7. Менший термін.
8. Більший термін.
9. Середній термін.
10. Більший засновок.
11. Менший засновок.
12. Правила термінів.
13. Правила засновків.
14. Правила фігур.

Вправи

1. Знайдіть *S*, *P*, *M* у таких категоричних силогізмах:
 - а) Усі метали – електропровідні;
Олово – метал.

Отже, олово – електропровідне.
 - б) Усі ластівки – птахи;
Деякі тварини не є птахами.

Отже, деякі тварини не є ластівками.
 - в) Усі економісти вивчають статистику;
Усі економісти вивчають економічну теорію.

Отже, деякі з тих, хто вивчає економічну теорію, вивчають статистику.
 - г) Усі квадрати – паралелограми;
Усі паралелограми – чотирикутники.

Отже, деякі чотирикутники – квадрати.
 - д) Брехня викликає недовіру, бо вона є судженням, яке не відповідає дійсності;
Лестощі є брехнею, бо вони є судженнями, які не відповідають дійсності.

Отже, лестощі викликають недовіру.
 - е) Жоден патріот не є егоїстом, бо жоден патріот не ставить особисті інтереси вище суспільних.
Ця людина – патріот, бо вона щиро полюбляє і захищає Батьківщину.

Отже, ця людина не є егоїстом.
2. В умовиводах завдання першого знайдіть більший і менший засновки.
3. Визначте, чи правильні ці силогізми. Відповідь обґрунтуйте з допомогою правил термінів, засновків і фігур:
 - а) Усі метали – хімічні елементи;
Бронза – метал.

Отже, бронза – хімічний елемент.
 - б) Деякі угоди – договори;
Всі договори – цивільні правовідносини.

Отже, деякі цивільні правовідносини є угодами.
 - в) Усі юристи вивчають логіку;
Петренко вивчає логіку.

Отже, Петренко – юрист.
 - г) Усі юристи вивчають логіку;
Петренко не вивчає логіку.

Отже, Петренко – не юрист.

- д) Усі риби дихають зябрами;
Кит не є рибою.
 Отже, кит не дихає зябрами.
- е) Простий категоричний силлогізм має три терміни;
Даний умовивід має три терміни.
 Отже, даний умовивід – простий категоричний силлогізм.
- є) Простий категоричний силлогізм має три терміни;
Даний умовивід не має трьох термінів.
 Отже, даний умовивід не є простим категоричним силлогізмом.
- ж) Усі студенти юридичного факультету вивчають логіку;
Деякі спортсмени – студенти юридичного факультету.
 Отже, деякі спортсмени вивчають логіку.
- з) Усі рідини – пружні;
Деякі речовини – рідини.
 Отже, всі речовини – пружні.
- и) Усі метали – прості тіла;
Усі метали – електропровідники.
 Отже, усі електропровідники – прості тіла.
- і) Жодна наука не може існувати без доказу;
Хімія не може існувати без доказу.
 Отже, хімія – це наука.
- ї) Усі гриби – рослини;
Усі рослини мають коріння.
 Отже, усі гриби мають коріння.
- й) Усі лікарі мають вищу освіту;
Деякі лікарі – стоматологи.
 Отже, усі стоматологи мають вищу освіту.
- к) Тільки повнолітня особа має право брати участь у виборах членів парламенту;
Громадянин М. не є повнолітньою особою.
 Отже, громадянин М. не має права брати участь у виборах членів парламенту.
- л) Лише матеріалісти визнають первинність матерії і вторинність свідомості;
Ламетрі визнає первинність матерії і вторинність свідомості.
 Отже, Ламетрі – матеріаліст.
- м) Усі істинні формули логіки – закони;
Закон – істинна формула логіки.
 Отже, істинна формула логіки – закон.

н) Усі метали – електропровідні;

Вода – електропровідна.

Отже, вода – метал.

о) Стародавні греки зробили великий внесок у розвиток філософії;

Спартанці – стародавні греки.

Отже, спартанці зробили великий внесок у розвиток філософії.

4. Чому не можна вважати правильними такі модуси:

ЕЕЕ, ЕОО, ІОО, АІА, АОІ, ЕІІ, ЕІО, АІО.

5. Наведіть приклади за одним із модусів:

а) першої фігури – ААА, ЕАЕ, АІІ, ЕІО;

б) другої фігури – ЕАЕ, АЕЕ, ЕІО, АОО;

Тестові завдання для перевірки знань

1. Простий категоричний силогізм – це:

а) неопосередкований умовивід;

б) простий умовивід;

в) складний умовивід;

г) умовивід, який складається із двох засновків і висновку, які є категоричними судженнями.

2. У категоричному умовиводі повинно бути термінів:

а) два;

б) три;

в) чотири;

г) не більше чотирьох.

3. У категоричному силогізмі розрізняють такі терміни:

а) менший, більший і середній;

б) більший і два середні;

в) середній і два більші;

г) середній, більший і два менші.

4. Менший термін – це термін, який:

а) займає місце предиката у висновку;

б) не займає місце суб'єкта у висновку;

в) займає місце суб'єкта у висновку;

г) займає місце предиката і суб'єкта у висновку.

5. Більший термін – це термін, який:

а) займає місце предиката у висновку;

б) займає місце суб'єкта у висновку;

в) не займає місце предиката у висновку;

г) займає місце предиката та суб'єкта у висновку.

6. У категоричному силогізмі середній термін – це поняття, яке:
- а) входить до більшого засновку;
 - б) входить до меншого засновку;
 - в) не входить до більшого засновку;
 - г) входить до обох засновків.
7. Більший засновок – це засновок, в якому:
- а) наявний менший термін;
 - б) наявний більший термін;
 - в) наявні більший і менший терміни;
 - г) не є наявним більший термін.
8. Менший засновок – це засновок, в якому:
- а) наявний більший термін;
 - б) наявний менший термін;
 - в) не наявний менший термін;
 - г) наявні більший і менший терміни.
9. У кожному силогізмі повинно бути:
- а) чотири терміни;
 - б) п'ять термінів;
 - в) два терміни;
 - г) три терміни.
10. Якщо термін нерозподілений у засновку, то у висновку він:
- а) обов'язково розподілений;
 - б) інколи розподілений, а інколи нерозподілений;
 - в) теж нерозподілений;
 - г) майже завжди нерозподілений.
11. Середній термін має бути розподілений:
- а) у більшому засновку;
 - б) у меншому засновку;
 - в) хоча б в одному із засновків;
 - г) не в більшому і не в меншому засновках.
12. Із двох заперечних засновків силогізму:
- а) можна зробити висновок, який є заперечним судженням;
 - б) можна зробити висновок, який є частково-заперечним судженням;
 - в) не можна зробити ніякого висновку;
 - г) можна зробити висновок, який є частково-стверджувальним судженням.

13. Якщо в силогізмі один засновок є заперечним судженням, то висновок буде судженням:
- а) заперечним;
 - б) стверджувальним;
 - в) незаперечним;
 - г) заперечним або стверджувальним.
14. Із двох часткових засновків силогізму:
- а) можна зробити висновок, який є судженням загальностверджувальним;
 - б) можна зробити висновок, який є судженням загальнозаперечним;
 - в) можна зробити висновок, який є судженням частковим;
 - г) не можна зробити ніякого висновку.
15. Якщо один із засновків судження часткове, то висновок буде судженням:
- а) загальним;
 - б) частково-стверджувальним;
 - в) частковим;
 - г) заперечним.
16. Фігурами силогізму називаються форми силогізму, що відрізняються одна від одної розташуванням:
- а) більшого терміна;
 - б) меншого терміна;
 - в) середнього терміна;
 - г) усіх термінів.
17. У першій фігурі середній термін займає місце:
- а) суб'єкта в більшому засновку і предиката – в меншому;
 - б) предиката в більшому засновку;
 - в) предиката і суб'єкта в меншому засновку;
 - г) предиката і суб'єкта в більшому засновку.
18. У другій фігурі середній термін займає місце:
- а) суб'єкта в більшому засновку;
 - б) суб'єкта в меншому засновку;
 - в) суб'єкта і предиката в більшому засновку;
 - г) предиката в більшому і меншому засновках.
19. У третій фігурі середній термін займає місце:
- а) предиката в обох засновках;
 - б) суб'єкта в обох засновках;
 - в) предиката в більшому засновку;
 - г) суб'єкта і предиката в меншому засновку.

20. У четвертій фігурі простого категоричного силогізму середній термін займає місце:
- а) суб'єкта в більшому засновку;
 - б) предиката в більшому засновку;
 - в) предиката в більшому засновку та суб'єкта в меншому засновку;
 - г) суб'єкта в більшому засновку та предиката в меншому засновку.
21. Модусами силогізму називаються різновидності:
- а) фігур, які відрізняються одна від одної кількістю і якістю суджень, котрі становлять їх засновок і висновок;
 - б) тільки першої і другої фігур;
 - в) тільки третьої і четвертої фігур;
 - г) фігур, які відрізняються одна від одної більшими засновками.
22. Яка фігура умовиводу
Усі планети обертаються навколо Сонця.
Земля – планета.

Отже, Земля обертається навколо Сонця.
- а) четверта;
 - б) третя;
 - в) перша;
 - г) друга.
23. В умовиводі
Деякі планети сонячної системи мають атмосферу.
Деякі планети сонячної системи не мають атмосфери.

Отже, висновок не можна зробити тому, що в умовиводі:
- а) два терміни;
 - б) три терміни;
 - в) чотири терміни;
 - г) обидва засновки – загальностверджувальні судження.
24. В умовиводі
Усі метали електропровідні.
Вода електропровідна.

Отже, вода...
- Висновок не можна зробити тому, що:
- а) відсутній середній термін;
 - б) середній термін не розподілений у жодному засновку;
 - в) обидва засновки – загальні судження;
 - г) обидва засновки – часткові судження.

25. В умовиводі

Усі електрони – елементарні частки.

Дана частка – елементарна частка.

Отже, дана частка – електрон.

Висновок з необхідністю не можна зробити тому, що:

- а) середній термін не розподілений в обох засновках.
- б) обидва засновки – часткові судження;
- в) порушено правило третьої фігури;
- г) порушено правило першої фігури.

26. В умовиводі

Усі студенти повинні скласти іспити.

Усі студенти навчаються.

Отже,...

Висновок повинен бути судженням:

- а) частково-стверджувальним;
- б) частково-заперечним;
- в) загальностверджувальним;
- г) загальнозаперечним.

27. В умовиводі

Усі істини – об’єктивні.

Деякі істини є істинами математики.

Отже, деякі об’єктивні істини є істинами математики.

Фігура є:

- а) першою;
- б) другою;
- в) третьою;
- г) четвертою.

Основна література

1. Войшвилло, Е. К. Понятие как форма мышления [Текст] / Е. К. Войшвилло. – М., 1989.
2. Гетманова, А. Д. Логика : Словарь и задачник [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / А. Д. Гетманова. – М., 1998.
3. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] / В. Є. Жеребкін. – Харків, 2004.
4. Ішмуратов, А. Т. Вступ до філософської логіки [Текст] / А. Т. Ішмуратов. – К., 1997.
5. Кириллов, В. И. Логика [Текст] / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М., 1999.
6. Конверский, А. И. Логика традиционная и современная [Текст] : учеб. пособие / А. И. Конверский. – М., 2010.

7. Логика [Текст]. – Минск : БГУ, 1974.
8. Орендарчук, Г. О. Основи логіки [Текст] / Г. О. Орендарчук. – Тернопіль, 2001.
9. Тофтул, М. Г. Логіка [Текст] / М. Г. Тофтул. – К., 1999.
10. Уемов, А. Основы практической логики [Текст] / А. Уемов. – Одесса, 1997.
11. Хоменко, І. В. Логіка юристам [Текст] / І. В. Хоменко. – К., 1997.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник для економістів / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, Д. П. Кирик. – К., 2000.
2. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1993.
3. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1996.
4. Ивлев, Ю. В. Логика. Сборник упражнений [Текст] / Ю. В. Ивлев. – М., 1999.
5. Повторева, С. М. Словник з логіки [Текст] / С. М. Повторева. – Львів, 2007.
6. Цалін, С. Д. Логічний словник-довідник [Текст] / С. Д. Цалін. – Харків, 2006.

Заняття 3

1. Категоричне судження, побудоване із суджень можливості.
2. Категоричні силогізми з виділеними засновками.
3. Категоричні силогізми, в яких більшим засновком є судження-визначення.
4. Складні і скорочені силогізми.

Методичні рекомендації

Підготовку до першого питання доцільно розпочати зі з'ясування того, що в теоретичній і практичній діяльності людини використовуються умовиводи, які складаються із суджень можливості. З допомогою даних суджень установлюється можливість того чи іншого факту, явища. Далі на конкретних прикладах слід показати, які особливості мають умовиводи, що побудовані із суджень можливості, які висновки впливають в умовиводах із стверджувальними засновками і в умовиводах із заперечним засновком.

При підготовці до другого питання, слід згадати що є два види виділених суджень: судження з виділеним суб'єктом і судження з виділеним предикатом, і що в категоричних силогізмах, у котрих більшим засновком є судження з виділеним суб'єктом, припиняють дію особливі правила фігур. Слід показати, що в силогізмах першої фігури, засновком

яких є судження з виділеним суб'єктом, менший засновок може бути не тільки стверджувальним, а й заперечним. Необхідно показати, що якщо в силогізмі другої фігури більший засновок є судженням із виділеним суб'єктом, то істинний висновок можливий також із двох стверджувальних засновків. Із розглянутого можна дійти висновку: в категоричних силогізмах, у котрих більший засновок є судженням із виділеним суб'єктом, менший засновок за якістю може бути стверджувальним або заперечним незалежно від того, за якою фігурою силогізму ми будемо умовивід. Особливі правила силогізму зберігають свою дію і стосовно силогізмів, в яких більшим засновком є судження з виділеним предикатом.

Висвітлюючи третє питання, потрібно показати, що *судження-визначення* характеризуються повним збігом обсягу суб'єкта і предиката. За першою фігурою істинні висновки дають силогізми з меншим заперечним засновком. У другій фігурі істинні висновки дають умовиводи із двох стверджувальних засновків. Слід мати на увазі, що в судженнях-визначеннях предикат складається не з одного, а кількох понять, кожне з яких виражає істотну ознаку визначуваного предмета. Середній термін в умовиводах, побудованих із суджень-визначень, також складається не з одного, а кількох понять. Далі слід показати, які особливості мають умовиводи з багатоскладовим середнім терміном.

Підготовку до четвертого питання доцільно розпочати зі з'ясування того, що в практичній і теоретичній діяльності не завжди використовуються силогізми з двома засновками і висновком. Іноколи використовуються такі умовиводи, в яких відтворюються не всі судження, що входять до його складу. Такий силогізм називається *скороченим*, або *ентимемою*. Потрібно охарактеризувати ентимему з пропущеним більшим засновком, ентимему з пропущеним меншим засновком і ентимему з пропущеним висновком.

Далі слід зазначити, що у процесі пізнання силогізм іноколи має форму складного силогізму – *полісилогізму* – тобто складного силогізму, в якому прості силогізми пов'язані між собою в ланцюг силогізмів через судження-висновки і висновок одного з них є засновком іншого. Розрізняють два види полісилогізмів: *прогресивний* і *регресивний*. Є скорочена форма складного силогізму, в якому не висловлюються, а лише маються на увазі більші чи менші засновки і всі висновки, крім останнього. Такий умовивід називається *соритом*. Розрізняють два види соритів: *гокленівський (прогресивний)* і *аристотелівський (регресивний)*. До складноскорочених умовиводів належить також і *епіхейрема*, яка є умовиводом, в якому засновками є ентимеми.

Термінологічний словник

Судження можливості – судження, в якому суб'єкт і предикат поєднані зв'язкою “можна”.

Судження з виділеним суб'єктом – судження, в якому йдеться про те, що ознака, виражена предикатом, належить тільки даному предмету, ніякому іншому предмету ця ознака не належить.

Судження з виділеним предикатом – судження, в якому йдеться про те, що предмету думки властивий лише даний предикат і ніякий інший.

Судження-визначення – судження, в яких обсяг суб'єкта і предиката повністю збігається, обидва терміни *S* і *P* у цих судженнях розподілені.

Предикат судження-визначення – предикат, який складається не з одного, а кількох понять, кожне з котрих виражає істотну ознаку визначуваного предмета.

Ентимема – форма будь-якого умовиводу, в якому одне з трьох суджень, що входять до його складу, не висловлюється, а тільки мається на увазі.

Ентимема з пропущеним більшим засновком – це вид силогізму, в якому є менший засновок і висновок, а більший засновок мається на увазі як уже доведений.

Ентимема з пропущеним меншим засновком – вид умовиводу, в якому є більший засновок і висновок, а менший засновок мається на увазі як уже доведений.

Ентимема з пропущеним висновком – такий вид силогізму, в якому наявні обидва засновки, а висновок мається на увазі як уже доведений.

Полісилогізм – складний силогізм, в якому прості силогізми пов'язані між собою в ланцюг силогізмів через судження-висновки, а висновок одного з них є засновком іншого.

Просилогізм – силогізм, висновок якого є засновком для наступного силогізму.

Епісилогізм – силогізм, засновком якого є висновок просилогізму.

Прогресивний полісилогізм – полісилогізм, в якому висновок просилогізму стає більшим засновком епісилогізму.

Регресивний полісилогізм – полісилогізм, у якому висновок просилогізму стає меншим засновком епісилогізму.

Сорит – скорочена форма складного силогізму, в якому не висловлюються, а лише маються на увазі більші чи менші засновки і всі висновки, крім останнього.

Гокленівський сорит – прогресивний полісилогізм, в якому пропущені всі більші засновки, крім першого, і всі висновки, крім останнього.

Аристотелівський сорит – регресивний полісилогізм, в якому пропущено менші засновки, крім першого, і висновки, крім останнього.

Епіхейрема – складноскорочений силогізм, в якого обидва засновки або один із них є ентимемою.

Тема рефератів, доповідей і повідомлень

1. Логічні помилки, які трапляються в категоричних силогізмах.
2. Використання умовиводів із суджень можливості в судовому дослідженні.
3. Умовиводи, в яких більшим засновком є судження-визначення.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Судження можливості.
2. Імовірні засновки.
3. Судження-визначення.
4. Ентимема.
5. Ентимема з пропущеним більшим засновком.
6. Ентимема з пропущеним меншим засновком.
7. Ентимема з пропущеним висновком.
8. Полісилогізм.
9. Регресивний полісилогізм.
10. Прогресивний полісилогізм.
11. Сорит.
12. Епіхейрема.

Вправи

1. Наведіть приклади категоричних умовиводів з виділеними засновками і умовиводів, в яких більший засновок – судження-визначення.
2. Перетворіть ентимему в повний силогізм, визначте його фігуру і модус:
 - а) Усі студенти повинні вивчати філософію, а Ви – студент;
 - б) Усі патріоти повинні захищати Батьківщину, а Ви – патріот;
 - в) Усі люди мислять з допомогою трьох форм мислення, а мавпа не людина;
 - г) Кожний, хто скоїв злочин, підлягає справедливому покаранню. Н. скоїв злочин;
 - д) Жоден брехун не заслуговує довіри. Усі брехуни – негідники;
 - е) Деякі наукові форми пізнання – емпіричні, а всі емпіричні форми пізнання ґрунтуються на дослідно-експериментальній діяльності;

- є) Просте число ділиться лише на одиницю і саме на себе. Число одинадцять – просте;
 - ж) Деякі люди – оптимісти, а всі люди – розумні істоти;
 - з) Усі квадрати мають чотири кути, а деякі квадрати – прямокутники;
 - и) Ця держава рабовласницька, оскільки їй притаманний рабовласницький засіб виробництва;
 - і) Деякі метали не тонуть у воді, але всі вони електропровідні;
 - ї) Всі метали електропровідні, але деякі з них не тонуть у воді;
 - й) Усі юристи вивчають логіку, отже, і Петренко вивчає логіку;
 - к) Жоден з тих, хто багато знає, але здійснює аморальні вчинки, не є мудрою людиною. Деякі люди багато знають, але здійснюють аморальні вчинки;
 - л) Власов – гуманіст, оскільки він вірить в те, що кожна людина має право на щастя і свободу, а деякі люди не вірять в те, що кожна людина має право на щастя і свободу;
 - м) Оскільки він президент, то йому це дозволено;
 - н) Будь-які вияви антисемітизму суперечать принципу гуманності, отже, вони є антигуманними;
 - о) Кожен політичний діяч повинен обґрунтовувати свої думки, тому й громадянин М. теж повинен обґрунтовувати свої думки;
 - п) Цей термін є предметом мислення, отже, він є суб'єктом;
 - р) Ця людина не додержується норм права, отже, вона не є законослухняною;
 - с) Ця людина вірить у краще майбутнє, отже, вона – оптиміст.
3. Визначте вид умовиводів:
- а) Суспільно небезпечне діяння підлягає покаранню;
Злочин – суспільно небезпечне діяння.
Злочин підлягає покаранню.
Отримання хабара – злочин.
Отже, отримання хабара підлягає покаранню.
 - б) Злочинність у сфері економіки – суспільно небезпечне діяння;
Незаконне підприємництво – суспільно небезпечне діяння.
Незаконне підприємництво – підлягає покаранню.
Отже, злочинність у сфері економіки підлягає покаранню.
 - в) Всі чотирикутники – геометричні фігури;
Всі квадрати – чотирикутники.
Всі квадрати – геометричні фігури.
Деякі геометричні фігури – чотирикутники.
Отже, деякі чотирикутники – квадрати.

- г) Всі берези – дерева;
 Всі дерева – рослини;
 Всі берези – рослини.
 Рослини – живі організми.
 Всі берези – живі організми.
Всі живі організми не живуть без води.
 Всі берези не живуть без води.
- д) Брехня викликає недовіру, бо вона є судженням, яке не відповідає дійсності;
 Лестоці є брехнею, бо вони є судженнями,
які не відповідають дійсності.
 Отже, лестоці викликають недовіру.
- е) Жоден патріот не є егоїстом, бо жоден патріот не ставить особисті інтереси вище суспільних;
 Ця людина – патріот, бо вона щиро любить і захищає Батьківщину.
Отже, ця людина не є егоїстом.
- є) Будь-яка національна мова має загальнолюдську цінність, отже, й українська мова має загальнолюдську цінність.
 Будь-яка загальнолюдська цінність
повинна захищатися прогресивними людьми всього світу.
 Отже, українська мова повинна захищатися прогресивними людьми всього світу.

Тестові завдання для самоперевірки знань

1. Умовивід

Крадій – людина, яка привласнює чуже майно потайно.

Дія громадянина М. не пов'язана з привласненням чужого майна.

Отже, громадянин М. не може нести відповідальність за статтею крадіжки.

- а) простий категоричний силогізм;
 б) категоричний силогізм з виділеними засновками;
 в) категоричний силогізм, в якому більшим засновком є судження-визначення;
 г) категоричний силогізм, який складається із суджень можливості.

2. Шантаж – дія, яка скоєна навмисно.

Дія громадянина М. не здійснювалася навмисно.

Отже, дія громадянина М. не є шантажем.

Даний умовивід є:

- а) категоричним силогізмом з виділеними засновками;
 б) категоричним силогізмом, в якому більшим засновком є судження-визначення;

- в) категоричним силогізмом із судженням можливості;
г) категоричним силогізмом із імовірними судженнями.
3. Якою є дана ентимема?
Усі патріоти повинні захищати Батьківщину.
Ви – патріот.
- а) з пропущеним більшим засновком;
б) з пропущеним меншим засновком;
в) з пропущеним висновком;
г) з пропущеним засновком і висновком.
4. Якою є дана ентимема?
Усі метали – електропровідні.
Отже, олово – електропровідне.
- а) з пропущеним меншим засновком;
б) з двома пропущеними засновками;
в) з пропущеним більшим засновком;
г) з пропущеним висновком.
5. Якою є дана ентимема?
Істина – це знання, яке відповідає дійсності.
Отже, дане знання – це знання, яке відповідає дійсності.
6. Ентимема – це:
- а) складний силогізм;
б) простий силогізм;
в) полісилогізм;
г) силогізм, в якому не висловлюється один засновок або висновок.
7. Епіхейрема – це:
- а) складноскорочений силогізм, в якому обидва засновки є ентимемами;
б) складноскорочений силогізм, в якому один із засновків є соритом;
в) регресивний полісилогізм;
г) прогресивний полісилогізм.
8. Сорит – це:
- а) складний силогізм, який утворюється в результаті з'єднання декількох силогізмів таким чином, що висновок попереднього силогізму стає засновком наступного силогізму;
б) складний силогізм, в якому висновок одного силогізму стає меншим засновком іншого силогізму;

- в) складноскорочений силлогізм, в якому пропущені всі більші засновки, крім першого, та всі засновки, крім останнього;
- г) силлогізм з пропущеним висновком.

9. Регресивний полі силлогізм – це:

- а) силлогізм з пропущеним висновком;
- б) силлогізм з пропущеним меншим засновком;
- в) полісиллогізм, в якому висновок одного силлогізму стає меншим засновком іншого силлогізму;
- г) полісиллогізм, в якому висновок одного силлогізму стає більшим засновком для другого силлогізму.

10. Прогресивний полісиллогізм – це:

- а) полісиллогізм, в якому висновок одного силлогізму стає більшим засновком для іншого силлогізму;
- б) силлогізм з пропущеним більшим засновком;
- в) силлогізм з пропущеним висновком;
- г) полісиллогізм, в якому висновок одного силлогізму стає меншим засновком для другого силлогізму.

11. Умовивід

Тільки ті люди, які мають медичну освіту,
мають право працювати лікарем.

Громадянин М. не має медичної освіти.

Отже, громадянин М. не має права працювати лікарем.

- а) епіхейрема;
- б) прогресивний полі силлогізм;
- в) регресивний полі силлогізм;
- г) силлогізм, в якому один із засновків є виділеним судженням.

Заняття 4

1. Суто умовний силлогізм.
2. Умовно-категоричний силлогізм.
3. Розподільно-категоричний силлогізм.
4. Умовно-розподільний силлогізм.

Методичні рекомендації

Готуючись до першого питання, потрібно мати на увазі, що в суто умовному умовиводі висновок робиться на основі аксіоми: *наслідок наслідку є наслідком підстави (основи)*. Суто умовний силлогізм дає змогу від одного факту або явища перейти до другого, причинно пов'язаного з першим, а від другого – до третього і таким чином встановити не дану безпосередню умовну залежність третього факту або явища від першого, вихідного явища. Потрібно записати схему даного умовиводу, навести приклади.

У другому питанні, після визначення умовно-категоричного умовиводу, слід зазначити, що такі умовиводи мають два правильні модуси: *стверджувальний* і *заперечний*, які мають певні різновиди. Особливу увагу потрібно звернути на те, що серед умовно-категоричних умовиводів є такі, в яких висновок з необхідністю не впливає. Необхідно показати, що логічною основою висновків умовно-категоричного силлогізму є така аксіома: *ствердження основи неодмінно призводить до ствердження наслідку, а заперечення наслідку – до заперечення основи*. Насамкінець потрібно показати, що умовиводи від заперечення даної основи до заперечення наслідку і від ствердження наслідку до ствердження певної основи дають знання не достовірні, а тільки більш-менш імовірні.

Підготовку до третього питання доцільно розпочати зі з'ясування того, що в *розподільно-категоричному умовиводі* один засновок є судженням розподільним, а другий категоричним судженням, а висновок має бути або категоричним, або розподільним судженням. Розподільно-категоричний умовивід має два модуси: *стверджувально-заперечний* і *заперечно-стверджувальний*. Потрібно побудувати їх схеми і навести приклади. Для того, щоб висновок у даних умовиводах був достовірним, необхідно дотримуватися таких правил: а) у розподільному судженні повинні бути приведені всі можливі альтернативи, усі випадки або факти; б) слід чітко визначити значення сполучника “або”, який, як відомо, може вживатися в суто розділовому значенні, коли альтернативи виключають одна одну, і в з'єднувально-розділовому значенні, коли альтернативи не виключають одна одну. Корисним буде навести приклади, коли порушуються дані правила.

Готуючись до четвертого питання, потрібно звернути увагу на те, що, залежно від кількості альтернатив, які є у розподільному судженні *умовно-розподільного умовиводу*, вони поділяються на дилеми, трилеми, полілеми. Але в практичній діяльності більше застосовуються дилеми. Висновок у дилемі – категоричне або розподільне судження. Розрізняють два види дилем: *конструктивну* і *деструктивну*. Ці види, у свою чергу, поділяються на: а) прості конструктивні дилеми; б) складні конструктивні дилеми; в) прості деструктивні дилеми; г) складні деструктивні дилеми. Потрібно показати, які особливості має кожна із названих дилем і навести приклади.

Термінологічний словник

Суто умовний умовивід – умовивід, в якому обидва засновки і висновок є умовними судженнями.

Умовно-категоричний умовивід – умовивід, в якому більший засновок – умовне судження, а менший – судження категоричне.

Стверджувальний модус умовно-категоричного умовиводу – вид умовно-категоричного умовиводу, в якому більший засновок – судження умовне, де сформульовано підставу і наслідок; менший засновок – судження категоричне.

Заперечний модус – вид умовно-категоричного умовиводу, більший засновок якого є судженням умовним, де сформульовані підстава і наслідок, менший засновок – судження категоричне, що заперечує істинність наслідку.

Розподільний умовивід – умовивід, в якому хоча б один із засновоків є розподільним судженням.

Розподільно-категоричний умовивід – умовивід, в якому більший засновок є розподільним судженням, а менший засновок і висновок – судження категоричні.

Умовно-розподільний (лематичний) умовивід – умовивід, в якому перший засновок складається із двох і більшої кількості умовних суджень, а другим засновком є розподільне судження.

Полілематичні умовиводи – умовно-розподільні умовиводи, в яких кількість членів у розподільному судженні більше двох.

Проста конструктивна дилема – умовивід, у першому засновку якого формулюються дві різні підстави, з яких впливає один і той же наслідок, а у другому засновку, який є диз'юнктивним судженням, стверджується можлива істинність однієї з підстав.

Складна конструктивна дилема – умовивід, в якому в більшому засновку формулюються дві можливі підстави і два можливі наслідки, що впливають з цих підстав, у меншому засновку у вигляді диз'юнктивного судження стверджується наявність однієї чи другої підстави, а у висновку стверджується наявність одного чи іншого наслідку.

Проста деструктивна дилема – умовивід, в якому в більшому засновку формулюється одна підстава і два різні наслідки, які впливають з цієї основи, в меншому засновку у формі диз'юнктивного судження заперечуються обидва наслідки, а у висновку заперечується підстава.

Складна деструктивна дилема – умовивід, більшим засновком якого є два умовні судження, де сформульовано дві підстави і два наслідки. Менший засновок у формі диз'юнктивного судження заперечує обидва наслідки, а висновок у формі також диз'юнктивного судження заперечує обидві підстави.

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Основні правила і закони логіки предикатів.
2. Умовиводи із суджень з відношеннями.
3. Умовно-категоричні і умовно-розподільні умовиводи, їх роль у теоретичній і практичній діяльності.
4. Роль умовних умовиводів в аналізі та оцінці судових доказів.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Суто умовний умовивід.
2. Умовно-категоричний умовивід.
3. Стверджуючий модус умовно-категоричного силлогізму.
4. Заперечний модус умовно-категоричного силлогізму.
5. Розподільно-категоричний силлогізм.
6. Стверджувально-заперечний модус розподільно-категоричного силлогізму.
7. Заперечно-стверджувальний модус розподільно-категоричного силлогізму.
8. Конструктивна і деструктивна дилеми.
9. Проста і складна конструктивні дилеми.
10. Проста і складна деструктивні дилеми.

Вправи

1. З'ясуйте, які з наведених умовно-категоричних умовиводів є правильними, а які неправильними (відповідь обґрунтуйте):
 - а) Якщо трикутник прямокутний, то в ньому квадрат гіпотенузи дорівнює сумі квадратів катетів;
Даний трикутник прямокутний.
Отже, в даному трикутнику квадрат гіпотенузи дорівнює сумі квадратів катетів.
 - б) Якщо людина вихована, то вона не порушує моральні норми;
Ця людина не порушує моральні норми.
Отже, ця людина вихована.
 - в) Якщо людина вихована, то вона не порушує моральні норми;
Ця людина порушує моральні норми.
Отже, ця людина невихована.
 - г) Якщо через мідний провідник провести електричний струм, то він буде нагріватись;
Через мідний провідник не проведено електричний струм.
Отже, мідний провідник не нагрівається.
 - д) Якщо адвокат М. не є досвідченим, то він не виграє судову справу;
Адвокат М. не виграв судову справу.
Отже, адвокат М. не є досвідченим.
 - е) Якщо адвокат М. не є досвідченим, то він не виграє судову справу;
Адвокат М. виграв судову справу.
Отже, адвокат М. є досвідченим.

- е) Якщо лекція з деонтології є нецікавою, то студенти її слухають неухважно;
Лекція з деонтології є нецікавою.
 Отже, дану лекцію слухають неухважно.
- ж) Для того, щоб отримати дозвіл на складання екзаменаційної сесії, необхідно скласти всі заліки;
Студент М. не отримав дозволу на складання екзаменаційної сесії.
 Отже, він не склав усіх заліків.
- з) Якщо людина вивчає логіку, то вона підвищує культуру мислення.
Дана людина не вивчає логіку.
 Отже, вона не підвищує культуру мислення.
2. Визначте вид і модус даних умовиводів. З'ясуйте, чи є вони правильними (здійсніть їх символічний запис).
- а) Всі студенти нашої групи здібні або старанні. Якщо вони старанні, то займаються регулярно. Отже, якщо студенти нашої групи не займаються регулярно, то вони здібні;
- б) Києво-Могилянська академія була заснована або в XVII, або у XVIII столітті. Неправильно, що вона була заснована у XVIII ст. Отже, Києво-Могилянська академія була заснована в XVII столітті;
- в) Якщо філософ визнає первинність матерії і вторинність свідомості, то він є матеріалістом; якщо він вважає, що первинною є свідомість, а матерія – вторинною, то він є ідеалістом. Але філософ може визнавати або первинність матерії, або первинність свідомості. Отже, філософ може бути або матеріалістом, або ідеалістом;
- г) Формою мислення може бути або поняття, або судження, або умовивід. Дана форма мислення є судженням. Отже, дана форма мислення не є поняттям і умовиводом;
- д) Якщо людина навчається, то вона збагачує свій світогляд. А якщо вона збагачує свій світогляд, то стає більш вихованою. Отже, якщо людина навчається, то стає більш вихованою;
- е) Якщо склад злочину відсутній, то кримінальна справа не може бути порушена. Кримінальна справа порушена. Отже, склад злочину існує;
- е) Якщо трикутник прямокутний, то в ньому є два кути, сума яких дорівнює одному прямому куту; а якщо трикутник тупокутний, то в ньому є два кути, сума яких менше прямого кута. У даному трикутнику або немає двох кутів, сума яких дорівнює прямому куту, або немає двох кутів, сума яких менша прямого кута. Отже, даний трикутник не прямокутний і не тупокутний;
- ж) Якщо я своєчасно складу сесію, то побуваю на відпочинку в Карпатах. А якщо я пропускати лекції, то одержу двійку на

екзамені з економічної теорії. Але я або своєчасно складу сесію, або пропускатиму лекції. Отже, я або побуваю на відпочинку в Карпатах, або отримаю двійку на екзамені з економічної теорії.

3. Визначте, із яких засновків можна зробити правильний висновок (відповідь обґрунтуйте).

а)

Поняття бувають або конкретними, або абстрактними.

Дане поняття є конкретним.

Отже, ...

б)

Судження бувають одиничними і загальними.

Дане судження є загальним.

Отже, ...

в)

Якщо студент здібний, то він має певні досягнення в науковій роботі.

Якщо студент має певні досягнення в науковій роботі, то його можна рекомендувати до вступу в аспірантуру.

Отже, ...

г)

Якщо дощ іде, то на вулиці повинно бути мокро.

Дощ не йде.

Отже, ...

д)

Визначальною умовою суспільного життя можуть бути або географічне середовище, або щільність населення, або засіб виробництва матеріальних благ.

Відомо, що географічне середовище і щільність населення не можуть бути визначальними умовами суспільного життя.

Отже, ...

е)

Якщо число ділиться на шість, то воно ділиться і на два;

якщо число ділиться на вісім, то воно ділиться і на два.

Дане число ділиться або на шість, або на вісім.

Отже, ...

є)

Якщо в країні є капіталістичний засіб виробництва, то в країні є наймана праця.

Якщо в країні є капіталістичний засіб виробництва, то в країні високими темпами розвиваються техніка і наука.

У країні є капіталістичний засіб виробництва.

Отже, ...

Тестові завдання для перевірки знань

1. Знайдіть модус розподільно-категоричного умовиводу:

а) $\frac{A \rightarrow B, A}{B}$;

б) $\frac{A \rightarrow B, \bar{B}}{A}$;

в) $A \vee B \rightarrow A$;

г) $\frac{\langle A \vee B \rangle, A}{\bar{B}}$.

2. Знайдіть модус простої конструктивної дилеми:

а) $\frac{(A \rightarrow B) \wedge (C \rightarrow D), A \vee C}{B \vee D}$;

б) $\frac{(A \rightarrow B) \wedge (C \rightarrow D), A \vee C}{B}$;

в) $\frac{(A \rightarrow B) \wedge (B \rightarrow C), \bar{B} \vee C}{A}$;

г) $\frac{A \rightarrow B, \bar{B}}{\bar{A}}$.

3. Знайдіть модус складної конструктивної дилеми:

а) $\frac{(A \rightarrow B) \wedge (C \rightarrow D), A \vee C}{B \vee D}$;

б) $\frac{(A \rightarrow B) \wedge (A \rightarrow D), \bar{B} \vee D}{\bar{A}}$;

в) $\frac{A \rightarrow B, \bar{B}}{\bar{A}}$;

г) $\frac{(A \rightarrow B) \wedge (B \vee C), A \vee C}{B}$.

4. Знайдіть модус простої деструктивної дилеми:

а) $\frac{(A \rightarrow B) \wedge (A \rightarrow C), \bar{B} \vee \bar{C}}{\bar{A}}$;

б) $\frac{(A \rightarrow B) \wedge (B \rightarrow C), \bar{B} \vee \bar{C}}{\bar{A}}$;

в) $\frac{A \rightarrow B, \bar{B}}{\bar{A}}$;

г) $\frac{(A \rightarrow B) \wedge (A \rightarrow C), \bar{B} \wedge \bar{C}}{\bar{A}}$.

5. Знайдіть модус складної деструктивної дилеми:

- а) $\frac{(A \rightarrow B) \wedge (A \rightarrow C), \bar{B} \vee \bar{C}}{A}$;
- б) $\frac{(A \rightarrow B) \wedge (C \rightarrow D), A \vee B}{B \vee D}$;
- в) $\frac{(A \rightarrow B) \wedge (C \rightarrow D), \bar{B} \vee \bar{D}}{\bar{A} \vee \bar{C}}$;
- г) $\frac{A \rightarrow B, \bar{B}}{\bar{A}}$.

6. Згідно з першим правилом умовно-категоричного силлогізму:

- а) хибність підстави зумовлює хибність наслідку;
- б) хибність підстави не зумовлює хибності наслідку;
- в) істинність підстави зумовлює хибність наслідку;
- г) істинність і хибність підстави зумовлює істинність наслідку.

7. Згідно з другим правилом умовно-категоричного силлогізму:

- а) з хибності наслідку впливає хибність основи;
- б) хибність підстави зумовлює хибність наслідку;
- в) істинність підстави зумовлює хибність наслідку;
- г) істинність наслідку зумовлює істинність підстави.

8. Згідно з другим правилом умовно-категоричного силлогізму:

- а) істинність наслідку зумовлює істинність підстави;
- б) істинність наслідку не зумовлює істинність основи;
- в) хибність підстави зумовлює хибність наслідку;
- г) хибність наслідку зумовлює істинність підстави.

9. Згідно з першим правилом умовно-категоричного силлогізму:

- а) хибність підстави зумовлює хибність наслідку;
- б) істинність підстави зумовлює хибність наслідку;
- в) хибність наслідку зумовлює істинність підстави;
- г) хибність підстави не зумовлює хибності наслідку.

10. Згідно з другим правилом умовно-категоричного силлогізму:

- а) істинність підстави зумовлює хибність наслідку;
- б) істинність наслідку зумовлює істинність підстави;
- в) істинність наслідку не зумовлює істинності основи;
- г) істинність наслідку зумовлює істинність основи.

11. Дилема: “Якщо я складу сесію на “відмінно”, то поїду у Львів на екскурсію; а якщо я складу сесію на “добре”, то залишуся відпочивати в Києві. Я складу сесію або на “відмінно”, або на “добре”. Отже, я поїду у Львів на екскурсію або залишуся відпочивати в Києві” є:
- а) простою деструктивною;
 - б) складною конструктивною;
 - в) складною деструктивною;
 - г) неконструктивною.

Заняття 5

1. Поняття імовірності.
2. Індукція як форма імовірного умовиводу.
3. Повна та неповна індукція.
4. Популярна індукція.
5. Наукова індукція.

Методичні рекомендації

Висвітлення першого питання доцільно розпочати зі з'ясування того, що імовірні (правдоподібні) умовиводи за характером свого висновку відрізняються від дедуктивних умовиводів, що вони дають лише частково обґрунтовані висновки, тому не можна однозначно визначити є вони істинними чи хибними. Далі потрібно показати, що імовірність має об'єктивний і суб'єктивний характер. До імовірних умовиводів належать неповна *індукція* та *аналогія*.

При підготовці до другого питання потрібно зазначити, що думка людини може рухатися від знання часткового до знання загального і від знання загального до знання часткового. Рух думки від знання часткового до знання загального називається індукцією. Слід пояснити, що поняття “індукція” вживається в широкому і вузькому значеннях. У широкому значенні воно вживається тоді, коли мова йде про розвиток знань від одиничного, окремого до знань про загальне через встановлення особливого. У вузькому розумінні поняття “індукція” означає форму *правдоподібного умовиводу*. Необхідно порівняти індуктивний умовивід з дедуктивним, дати їх визначення.

У третьому питанні, після визначення понять “повна” і “неповна індукція”, можна розкрити зміст *популярної індукції* або *індукції через простий перелік при відсутності суперечливих випадків (енумеративна індукція)*, а також показати, що в популярній індукції при вивченні та дослідженні предметів і явищ дійсності не використовуються наукові методи дослідження, а застосовується лише простий перелік предметів. Висновки про клас предметів отримують на основі випадків, які

вибираються доволіно лише за ознакою деякої їх схожості. На конкретних прикладах слід показати, чому імовірність висновку за індукцією через простий перелік дуже незначна і порушення правил логічного зв'язку в цій індукції зумовлює такі помилки, як *поспішне узагальнення*, і *після цього, отже, внаслідок цього*, суть якої полягає в підміні причинних зв'язків простою послідовністю їх у часі. Стосовно *наукової індукції* потрібно зазначити, що в ній напрям думки такий самий, як і в інших видах неповної індукції: від знання відомих одиничних фактів даного класу до знання про клас у цілому. Але вона пов'язана з безпосереднім вивченням істотних властивостей і зв'язків частини предметів даного класу, що лежать в основі характеристики знань цілого класу предметів. Далі потрібно охарактеризувати такі етапи дослідження у науковій індукції: 1) вивчення істотної ознаки, характерної для частини предметів даного класу; 2) пояснення цього явища з погляду загально визнаних законів; 3) формування загального висновку. Одним із видів наукової індукції є *неповна індукція через аналіз і добір фактів, що виключають випадковість узагальнення*. Потрібно звернути увагу на те, що висновок у даній індукції формується на основі переліку частини спеціально підібраних фактів даної множини та абстрагування усього, що є випадковим і могло б призвести до заперечення загального висновку. Вважається, що підбір фактів повинен передбачати їх схожість у максимально різноманітних умовах. До наукової індукції належить також і *статистична індукція*, яка містить статистичну інформацію про частоту розподілу деякої властивості для певного класу предметів. Цей клас предметів у статистиці називається *популяцією*, а будь-який підклас популяції – *вибіркою або пробєю*. Науковою є і *індукція на основі визначення причинних зв'язків*. Розгляд даної індукції переноситься на наступне семінарське заняття.

Термінологічний словник

Імовірність – ступінь можливості появи певної події в певних умовах.

Об'єктивна імовірність – імовірність, що тісно пов'язана з відносними частотами в масових явищах, тобто категорія, яка відображає об'єктивні сторони дійсності.

Суб'єктивна імовірність – імовірність, що показує ступінь довіри суб'єкта *x* щодо висловлювання або події (своєрідна “міра” істинності).

Логічна імовірність – ступінь підтвердження одного знання (висловлювання) іншим знанням (висловлюванням).

Логічне визначення імовірності – ступінь підтвердження одного знання іншим знанням.

Індукція – форма правдоподібного умовиводу, в якій на основі знань, відображених у засновках про окремі предмети певної множини, дістають висновок про всю множину предметів.

Аксиома індукції – все, що належить (чи не належить) кожному предметові (виду) даної множини, належить (чи не належить) всій множині (роду) предметів.

Популярна індукція – індукція, в якій при вивченні предметів і явищ не використовуються наукові методи дослідження, а застосовується лише простий перелік предметів.

Повна індукція – умовивід, в якому загальний висновок про клас предметів робиться на основі вивчення всіх предметів цього класу.

Наукова індукція – умовивід, в якому загальний висновок про ознаки певної множини предметів отримують на основі знання необхідних ознак, властивостей або внутрішньої зумовленості цих ознак у частини предметів цієї множини.

Неповна індукція через аналіз і добір фактів, що виключають випадковість узагальнення, – індукція, висновок в якій отримують на основі переліку частини спеціально підібраних фактів даної множини і відкидання всього, що є випадковим і могло б призвести до заперечення загального висновку.

Статистична індукція – різновид неповної індукції, що містить статистичну інформацію про частоту розподілу деякої властивості для певного класу предметів.

Тема рефератів, доповідей і повідомлень

1. Індукція як форма наукового пізнання.
2. Індукція в судовому пізнанні.
3. Індукція через простий перелік у судовому дослідженні.
4. Взаємозв'язок наукової і ненаукової індукції.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Чим індуктивні умовиводи відрізняються від дедуктивних?
2. Що характерне для повної індукції?
3. Які умовиводи називають імовірними?
4. Що характерне для повної індукції?
5. Яку індукцію називають неповною?
6. Що характерне для популярної індукції?
7. Яку індукцію називають науковою?
8. Які є види наукової індукції?
9. Що таке статистична індукція?

Вправи

1. Визначте вид даного умовиводу:
Сонце має кулясту форму. Венера має кулясту форму. Марс має кулясту форму. Отже, всі небесні тіла мають кулясту форму.
2. Перечисліть види індукції, які виключають випадкові узагальнення.
3. Виділіть індуктивні умовиводи в таких прикладах і визначте, до якого виду вони належать:
 - а) “У Києві були проведені виміри тривалості телефонних розмов. Для цього використовувалися спеціальні прилади, які підключалися до телефонів. Була виміряна тривалість 10 000 розмов. З’ясувалося, що половина з них тривала менше однієї хвилини, 1 779 – від одної до двох хвилин, 3–4 хвилини тривали 620 розмов, а більше 4 хвилин – 39. Середня тривалість розмови не перевищує трьох хвилин”;
 - б) “У старости нашої групи є прикмета – вона приходить на всі іспити в одному і тому ж одязі. Коли вона склала два перші іспити на “відмінно”, то вирішила ходити тепер на екзамени завжди в одному і тому ж одязі. Ця прикмета постійно справджується”.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Індукція є:
 - а) популярна;
 - б) складна;
 - в) проста;
 - г) загальна.
2. Науковою індукцією є:
 - а) метод єдиної подібності;
 - б) аналіз;
 - в) синтез;
 - г) абстрагування.
3. Імовірність – це:
 - а) індуктивний умовивід;
 - б) ступінь підтвердження одного знання іншим знанням;
 - в) необхідне знання;
 - г) дедуктивний умовивід.
4. Індукція – це форма:
 - а) імовірного умовиводу;
 - б) неймовірного умовиводу;
 - в) дедуктивного умовиводу;
 - г) розподільно-категоричного умовиводу.

5. Популярна індукція – це форма:
- а) дедуктивного умовиводу;
 - б) умовно-розподільного умовиводу;
 - в) умовно-категоричного умовиводу;
 - г) ненаукової індукції.
6. Наукова індукція – це:
- а) індукція через простий перелік;
 - б) популярна індукція;
 - в) складна індукція;
 - г) індукція, в якій загальний висновок про предмети певної множини робиться на основі знання необхідних ознак.
7. Неповна індукція через аналіз і добір фактів, що виключають випадковість узагальнення, є:
- а) ненауковою;
 - б) науковою;
 - в) простою;
 - г) складною.
8. Статистична індукція – це вид:
- а) повної індукції;
 - б) популярної індукції;
 - в) наукової індукції;
 - г) ненаукової індукції.
9. Неповна індукція належить:
- а) до правдоподібних умовиводів;
 - б) до неправдоподібних умовиводів;
 - в) тільки до наукової індукції;
 - г) до категоричних умовиводів.
10. Повна індукція – це умовивід в якому:
- а) висновок робиться на основі конкретних засновків;
 - б) висновок робиться за певними правилами;
 - в) загальний висновок робиться на основі вивчення всіх предметів певного класу;
 - г) висновок робиться на основі вивчення майже усіх предметів певного класу.
11. Безпосередньою основою індуктивного умовиводу є:
- а) категоричні судження;
 - б) судження з відношенням;
 - в) повторюваність ознак чи явищ;
 - г) правила засновків.

Заняття 6

1. Спостереження та експеримент.
2. Методи визначення причинного зв'язку між явищами:
 - а) метод єдиної схожості;
 - б) метод єдиної відмінності;
 - в) поєднаний метод схожості і відмінності;
 - г) метод супутніх змін;
 - д) метод остач.
3. Зв'язок індукції та дедукції в процесі пізнавальної діяльності.

Методичні рекомендації

Висвітлення першого питання має на меті показати роль *спостереження та експерименту* в процесі утворення індуктивних умовиводів. Результати спостереження і експерименту стають вихідними даними для індуктивних узагальнень. У процесі спостереження людина не втручається в природу досліджуваних предметів та умови їх існування. Експеримент супроводжується активним втручанням людини в природу самих предметів, їх розвиток і умови, за яких вони існують. Далі потрібно розкрити характерні риси експерименту, показати, що “вичлененням” окремих сторін і властивостей предмета він дає можливість проникнути в його суть, розкрити закономірності. Матеріалізуючи ідею, висловлену в гіпотезі чи передбаченні, експеримент є критерієм їх істинності або хибності. Тому він є засобом обґрунтування і доведення висунутих гіпотез, існуючих теорій і водночас джерелом нагромадження нових наукових фактів. Потім можна розглянути специфіку мисленого (теоретичного) експерименту, який є органічним поєднанням реального експерименту з силою логічної творчості, показати, яку роль у ньому відіграє фантазія.

У другому питанні стосовно *методу єдиної схожості* потрібно сказати, що він має у своїй основі порівняння ряду випадків, що відрізняються один від одного усіма обставинами, за винятком однієї, яка й визнається причиною спостережуваного явища. Потрібно показати, за якою схемою йде міркування за методом єдиної схожості і навести приклад. Цей метод є типовим видом наукової індукції через аналіз і добір фактів. Ступінь імовірності висновку за даним методом залежить від кількості досліджених випадків. *Метод єдиної відмінності* також має в основі порівняння ряду обставин, схожих у всьому, крім однієї обставини, яка викликає інше явище. Але висновок за цим методом одержують виключенням з ряду обставин того, що є спільним для них. Причиною досліджуваного явища вважається те відмінне, що залишається після виключення подібного. У *поєднуваному методі схожості та відмінності* висновок про причинний зв'язок “А” з “а” роблять перший раз на основі ряду випадків, у яких єдина подібна обставина

присутня, другий раз на основі ряду випадків, в яких ця обставина відсутня. Поєднаний метод схожості і відмінності є комбінованим складним методом, що базується на експерименті. Висновок, отриманий за цим методом, перевіряється двічі, тому ступінь його імовірності досить високий. У *методі супутніх змін*, як і в методі єдиної схожості та методі єдиної відмінності, в основі принцип виключення обставин, які не можуть бути прийняті за причину досліджуваного явища. Слід зазначити, що даний метод дає можливість зробити висновок як про факт наявності причинно-наслідкових зв'язків між явищами, так і про кількісну залежність їх. *Метод остач* передбачає наявність комплексу обставин і комплексу їх дій. Якщо складне досліджуване явище “*abc*” зумовлене складною причиною *ABC*, котра складається із сукупності однорідних передуючих обставин, і ми знаємо, що деякі з цих обставин є причинами частини явища, то остача цього явища зумовлена останніми обставинами. Краще зрозуміти сутність даного та інших методів допоможе схема міркування і приклади.

При підготовці до третього питання необхідно показати, що онтологічною основою взаємозв'язку індукції і дедукції є об'єктивно існуючий зв'язок між окремим і загальним, загальним і загальним (окремим і окремим). Індукція і дедукція – це дві органічно пов'язані сторони пізнавального процесу. Справа в тому, що без попередньої індукції була б неможлива ніяка дедукція. Істинність загального положення, яке використовується в дедукції, встановлюється з допомогою індукції. І в індуктивному узагальненні фактів бере участь дедукція, оскільки, розглядаючи часткові факти, дослідник повинен орієнтуватися на певні загальні положення. Можна також показати, що слабкість індуктивного умовиводу компенсується дедуктивним і навпаки.

Термінологічний словник

Спостереження – спосіб вивчення предметів, явищ без втручання людини в їх природу та умови існування.

Експеримент – спосіб вивчення предметів і явищ, що супроводжується активним втручанням людини в природу самих предметів, їх розвиток і умови, за яких вони існують.

Мислений експеримент – експеримент, який проводиться не з реально існуючими предметами, а з їх ідеальними моделями.

Метод єдиної схожості – якщо два або більше випадків явища, яке спостерігається, подібні тільки в одній обставині, то ця обставина, імовірно, і є причиною даного явища.

Метод єдиної відмінності – якщо випадок, в якому досліджуване явище присутнє, й випадок, в якому його немає, – схожі між собою в усіх обставинах, крім однієї, то ця обставина і є причиною досліджуваного явища.

Поєднаний метод схожості та відмінності – якщо ряд випадків, в яких досліджуване явище виникає, мають тільки одну спільну обставину, тоді як ряд інших випадків, в яких те саме явище не виникає, не мають спільних обставин, крім відсутності саме цієї обставини, тоді ця обставина і є причиною або частиною причини спостережуваного явища.

Метод супутніх змін – кожне явище, що змінюється певним чином тоді, коли друге явище також змінюється певним чином, становить причину цього явища або пов'язане з ним спільною причиною.

Метод остач – якщо із складного ряду обставин (*ABC*) вилучити ті, які є причинами певної частини дії (*bc*) від складної дії (*abc*), то залишиться обставина (*A*), що є причиною спостережуваної дії (*a*).

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Вчення про індукцію в теорії пізнання Ф. Бекона.
2. Використання методів визначення причинних зв'язків у судовій практиці.
3. Взаємозв'язок індукції і дедукції в науковому пізнанні.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Яку індукцію називають науковою?
2. Які є методи встановлення причинних зв'язків між явищами?
3. У чому полягає суть методу єдиної подібності?
4. Як формулюється метод єдиної відмінності?
5. Які переваги має поєднаний метод схожості і відмінності?
6. Як визначається метод супутніх змін?
7. У чому полягає специфіка методу супутніх змін?
8. Як формулюється метод залишків?
9. Як можна підвищити ймовірність висновків за неповною індукцією?
10. Що є онтологічною основою єдності індукції і дедукції?
11. Яку роль відіграють експерименти та спостереження в індукції?

Вправи

1. Наведіть приклади всіх видів наукової індукції, дайте їх схематичне зображення.
2. Наведіть приклад індуктивного умовиводу, що являтиме собою логічну помилку “поспішне узагальнення”.
3. Визначте вид індуктивного умовиводу, знайдіть засновки і висновки:

а) Висновок про те, що достатня кількість каротину в харчових продуктах є причиною доброго зору людини, було зроблено в результаті спостереження того, що людина, яка вживає харчові продукти, має добрий зір, так і внаслідок констатації факту погіршення зору зі зменшенням або відсутністю каротину в харчовому раціоні людей;

б) На одній торговій базі було три випадки вчинення крадіжки матеріальних цінностей у вихідні дні протягом одного місяця: 7, 14 і 21 грудня. Слідство встановило, що в усіх трьох випадках охоронцями були різні співробітники бази, крім одного – гр. М. На цій підставі слідчий висунув версію про те, що до крадіжки причетний саме гр. М.;

в) Було помічено, що в разі збільшення тиску на гази або рідини їх обсяг відповідно зменшується, і на цій підставі зроблено висновок: причиною зменшення обсягу газів і рідин є збільшення тиску на них;

г) Різної форми маятники, виготовлені з різного матеріалу, за різних інших умов, мають однаковий період коливання, якщо їх довжина однакова. Отже, період коливання маятника залежить лише від його довжини;

д) Шляхом спектрального аналізу встановлено, що кожному хімічному елементу в спектрі відповідає певна лінія. У сонячному спектрі була знайдена лінія яскраво-жовтого кольору, яку вчені не могли віднести до жодного відомого на Землі хімічного елемента. Цей невідомий елемент вчені назвали гелієм. Через деякий час був відкритий газ, у спектрі якого була виявлена яскраво-жовта лінія, що збігалася із знайденою у спектрі Сонця.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Спостереження – це:

- а) спосіб вивчення предметів, що супроводжується втручанням людини в їх природу;
- б) спосіб вивчення явищ природи з допомогою дедукції;
- в) вивчення предметів з допомогою методу єдиної схожості;
- г) вивчення предметів без втручання людини в їх природу.

2. Експеримент – це:

- а) спосіб вивчення предметів, що супроводжується втручанням людини в їх природу;
- б) спосіб вивчення предметів з допомогою методу супутніх змін;
- в) вивчення предметів без втручання людини в їх природу;
- г) спосіб вивчення предметів з допомогою методу остач.

3. Ступінь імовірності висновку за методом схожості залежить від:

- а) предмета пізнання;
- б) засобів пізнання;
- в) кількості досліджених випадків;
- г) кількості попередньої інформації.

4. Метод єдиної схожості є:

- а) типовим видом неповної індукції через аналіз і добір фактів;
- б) типовим видом повної індукції через аналіз і добір фактів;
- в) методом популярної індукції;
- г) методом статистичної індукції.

5. Згідно з методом єдиної відмінності причиною досліджуваного явища вважається:
- а) те відмінне, що залишається після виключення подібного;
 - б) те спільне, що залишається після виключення подібного;
 - в) те відмінне, що залишається після включення подібного;
 - г) те спільне, що залишається після включення подібного.
6. Суть методу схожості та відмінності полягає у:
- а) знаходженні спільного у відмінному;
 - б) знаходженні відмінного в спільному;
 - в) подвійному застосуванні методу єдиної схожості;
 - г) подвійному застосуванні методу подвійної відмінності.
7. Метод супутніх змін дає можливість зробити висновок про:
- а) факт наявності причинно-наслідкових зв'язків між явищами;
 - б) кількісну залежність причинно-наслідкових зв'язків;
 - в) прямо пропорційну залежність між причинами і наслідками;
 - г) наявність причинно-наслідкових зв'язків між явищами і про кількісну залежність їх.
8. Методи визначення причинного зв'язку між явищами розробляв:
- а) Р. Декарт;
 - б) Ф. Бекон;
 - в) Б. Спіноза;
 - г) Д. Дідро.
9. Прихильником дедуктивного методу пізнання був:
- а) Р. Декарт;
 - б) Дж. Локк;
 - в) Ф. Бекон;
 - г) Т. Гоббс.
10. Метод остач передбачає наявність:
- а) комплексу обставин і комплексу їх дій;
 - б) однієї обставини і комплексу її дій;
 - в) комплексу обставин і однієї її дії;
 - г) однієї обставини і однієї її дії.
11. Онтологічною основою взаємозв'язку індукції і дедукції є:
- а) об'єктивно існуючі зв'язки між загальним і загальним;
 - б) необхідні зв'язки;
 - в) випадкові зв'язки;
 - г) зв'язки між окремим і загальним, загальним і загальним, окремим і окремим.

Основна література

1. Гетманова, А. Д. Логика : Словарь и задачник [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / А. Д. Гетманова. – М., 1998.
2. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] / В. Є. Жеребкін. – Харків, 2004.
3. Иванов, С. А. Логіка [Текст] / С. А. Иванов. – М., 2001.
4. Кириллов, В. И. Логика [Текст] / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М., 1999.
5. Конверский, А. И. Логика традиционная и современная [Текст] : учеб. пособие / А. И. Конверский. – М., 2010.
6. Кузина, Е. Б. Практическая логика. Упражнения и задачи с объяснением способов решения [Текст] / Е. Б. Кузина. – М., 1996.
7. Логика [Текст]. – Минск : БГУ, 1974.
8. Орендарчук, Г. О. Основи логіки [Текст] / Г. О. Орендарчук. – Тернопіль, 2001.
9. Тофтул, М. Г. Логіка [Текст] / М. Г. Тофтул. – К., 1999.
10. Тягло, Л. В. Логика критического мышления [Текст] / Л. В. Тягло. – Харьков, 1997.
11. Уемов, А. Основы практической логики [Текст] / А. Уемов. – Одесса, 1997.
12. Хоменко, І. В. Логіка юристам [Текст] / І. В. Хоменко. – К., 1997.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник для економістів / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, Д. П. Кирик. – К., 2000.
2. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1993.
3. Ивин, А. А. Искусство правильно мыслить [Текст] / А. А. Ивин. – М., 1990.
4. Ивлев, Ю. В. Логика. Сборник упражнений [Текст] / Ю. В. Ивлев. – М., 1999.
5. Повторева, С. М. Словник з логіки [Текст] / С. М. Повторева. – Львів, 2007.
6. Цалін, С. Д. Логічний словник-довідник [Текст] / С. Д. Цалін. – Харків, 2006.

Тема 6. АНАЛОГІЯ ТА ГІПОТЕЗА

Заняття 1

1. Аналогія та її види.
2. Умови підвищення ступеня імовірності висновків в умовиводах за аналогією.
3. Модель і моделювання.
4. Пізнавальне значення аналогії і моделі.

Методичні рекомендації

Стосовно першого питання насамперед потрібно зазначити, що поняття “аналогія” вживається в двох значеннях: 1) як метод дослідження явища; 2) як форма умовиводу. Далі потрібно показати, що в основі методу аналогії лежить логічна дія порівняння, за якою встановлюється схожість чи відмінність предметів у певних ознаках, а як форма умовиводу аналогія характеризується спрямуванням думки від певної загальності до такої ж самої загальності. Аналогія за характером своїх висновків належить до правдоподібних умовиводів. Після визначення аналогії як умовиводу і надання її формули слід перейти до характеристики її видів. Основою поділу аналогії на види є характер інформації, яка переноситься з одного предмета на інші. В аналогії властивостей міститься інформація про схожість предметів у їх істотних ознаках, а в аналогії відношень виражається подібність предметів на основі схожості їх відношень між собою. Слід зазначити, що в разі порушення законів мислення або використання хибних засновків умовиводи за аналогією дають хибні висновки. Інколи хибні висновки за аналогією зумовлені відсутністю глибоких знань про порівнювані предмети.

При підготовці до другого питання необхідно чітко сформулювати умови підвищення ступеня імовірності висновків в умовиводах за аналогією. Серед них важливими є такі: а) порівнювані предмети повинні мати переважну кількість загальних властивостей; б) порівнювані предмети повинні мати більше подібних ознак, ніж відмінних; в) порівняння в міру можливості повинно здійснюватися за істотними ознаками; г) ознака, що переноситься, повинна бути однотипною з іншими ознаками. Залежно від характеру і ступеня зв'язку між ознаками розрізняють *строгу* та *просту* аналогію. При визначенні даних понять обов'язково наводяться приклади.

При висвітленні третього питання потрібно показати, що аналогія безпосередньо пов'язана з моделюванням як певним методом пізнання і є його логічною основою. Поняття “*модель*” вживається в двох значеннях. У широкому розумінні вона означає матеріальну або ідеальну систему, що відтворює ту чи іншу частину дійсності в спрощеній наочній або ідеальній формі. У вузькому розумінні поняття “*модель*” вживається для позначення частини об'єктивного світу, що безпосередньо досліджується як копія тих предметів, які вивчаються. За логічною основою моделі поділяють на *реляційні* й *атрибутивні*. За способами побудови вони поділяються на *фізичні*, або *матеріальні*, і *логічні*, або *ідеальні*. Аналогія і моделювання – поняття не тотожні.

У четвертому питанні потрібно показати, що модель спонукає мислення людини до формування нових ідей про напрям і характер розвитку предметів і явищ, є джерелом нових досліджень. Метод моделювання широко використовується в кібернетиці; він розцінюється фахівцями як не теоретико-пізнавальний засіб пізнання, а як метод, спеціально пристосований для опосередкування теорії і практики. Слід зазначити, що аналогія і моделювання відіграють велику роль у розробці засобів виробництва, комунікації, у проведенні технічних експериментів. Дослідження умов використання аналогії у технічних експериментах призвело до створення *теорії подібності*, яка дає можливість описати модель і її прототип математичними рівняннями і визначити достатні і необхідні умови подібності фізичних явищ, а звідси – сформулювати умови правомірності умовиводів за аналогією. Найпоширенішою формою подібності є просторова, тобто геометрична подібність. Необхідно також зазначити, що аналогія відіграє важливу роль у вивченні суспільно-історичних явищ, що беззастережне застосування аналогій у суспільному житті є ризикованим і інколи призводить до догматизму і авантюризму в розумінні і поясненні історичних явищ. В юридичній практиці аналогія найчастіше використовується під час розслідування кримінальних справ, під час планування слідства. У правовій теорії і судовій практиці користуються такими поняттями, як “*аналогія права*” і “*аналогія закону*”. Але аналогія застосовується не на всіх етапах судового пізнання, а тільки на початку судового дослідження, на стадії попереднього розслідування кримінальних і цивільних справ. На стадії розгляду справ у суді аналогія не застосовується.

Термінологічний словник

Аналогія – вид умовиводу, в якому на основі схожості двох або кількох предметів в одних ознаках роблять висновок про схожість їх в інших ознаках.

Аналогія властивостей – умовивід про подібність двох предметів, який будуємо на основі інформації про схожість цих предметів у їхніх істотних ознаках.

Аналогія відношень – умовивід про подібність предметів на основі схожості їх відношень між собою.

Строга аналогія – аналогія, в якій ознака, що переноситься на прототип, перебуває в закономірному зв'язку з іншими ознаками і є логічно необхідною.

Проста аналогія – аналогія, в якій зв'язок між подібними ознаками і тими, що переносяться на другий предмет, не має чітко вираженого, необхідного характеру.

Модель – матеріальний або ідеальний предмет, що безпосередньо досліджується як “копія” певної галузі ще не вивчених явищ чи предметів матеріальної дійсності.

Моделювання – засіб здобуття знань на основі аналогії.

Реляційна модель – модель, яка копіює відношення.

Атрибутивна модель – модель, яка копіює властивості.

Аналогія закону – поширення норми права, встановленої для одного виду відносин, на інші, непередбачені законом відносини, але схожі з тими, котрі регульовані даною нормою права.

Аналогія права – поширення загальних принципів права на такі життєві факти і відносини, котрі не передбачені певною формою права. Наприклад, коли є спірна суспільна подія, для оцінки якої немає правової норми, то застосовується закон, який оцінює схожі суспільні події.

Темати рефератів, доповідей і повідомлень

1. Аналогія і моделювання в юридичній практиці.
2. Роль аналогії і моделювання в пізнанні економічних процесів.
3. Модель і моделювання в кібернетиці.
4. Роль теорії подібності в технічному моделюванні.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Які форми об’єктивних зв’язків знаходять своє відображення в умовиводах за аналогією?
2. Що означає аналогія в широкому і вузькому розумінні цього слова?
3. Які є види аналогії?
4. Що таке модель і моделювання?
5. Які види моделей вам відомі та яка їх роль у пізнанні?
6. Чому аналогія має лише ймовірні висновки?
7. Як можна підвищити ймовірність висновків за аналогією?

Вправи¹

1. Дайте визначення умовиводу за аналогією та наведіть приклад. Запишіть формулу аналогії.
2. Дайте оцінку аналогії:

“Існує легенда про те, що коли одного разу в Стародавньому Римі виникло повстання плебеїв, сенатор Мененій Агриппа утихомирив повстанців таким чином. “Кожний із вас знає, – говорив він, – що в організмі людини існують різні частини, причому кожна з них виконує свою певну роль: ноги переносять людину з одного місця на інше, голова думає, руки працюють. Держава – це теж організм, в якому кожна частина виконує свої певні функції. Що сталося б з людським організмом,

¹ Деякі вправи даної та наступної тем наводяться з підручника В.Є. Жеребкіна “Логіка”.

якщо б окремі його частини почали “бунтувати” і відмовилися виконувати свою роль? Якщо б рука людини відмовилася працювати, голова – думати, тоді людина була б приречена на загибель. Те ж саме станеться і з державою, якщо її громадяни будуть відмовлятися виконувати те, що є їх природним обов’язком”.

3. З’ясуйте, в яких прикладах є умовивід за аналогією. Структуру кожного умовиводу запишіть у вигляді схеми.

а) У листопаді мешканець Києва звернувся до міліції залізничної станції із заявою про викрадення носильних речей із багажу, відправленого у жовтні зі станції Т. Ашгабатської залізниці. Невдовзі відділенням міліції станції “Орел” було порушено кримінальну справу про викрадення речей із багажу, відправленого на ім’я Мельника у листопаді зі станції Д. Ашгабатської залізниці. На час розслідування цих справ у міліцію надійшла із Краснодару ще одна справа про викрадення речей із багажу, відправленого у листопаді зі станції К. Ашгабатської залізниці. Оглядом документів відправки багажу встановлено, що в усіх трьох випадках багаж відправлявся через курсового роздавача Ф. Він збирав багаж на всіх станціях, а потім здавав його на вузлову станцію К для подальшої відправки до місця призначення. На цій підставі була висунута версія про можливу причетність Ф. до всіх цих крадіжок;

б) Зі складу Першотравневої райспоживспілки шляхом пролому в стіні були викрадені товари на 12 тис. грн. Слідство у справі велося тривалий час, проте злочинці не були виявлені. Через деякий час із хати-магазину сусіднього сільпо також шляхом пролому в стіні були викрадені товари на велику суму. Злочинці і на цей раз не були виявлені. Через два місяці у тій же місцевості знову була скоєна крадіжка із магазину сільпо таким же чином. Було висунуто версію про те, що всі ці злочини скоєні однією й тією ж групою осіб;

в) У справі про пожежу і вбивство у дворі потерпілої було знайдено 20-літровий бутель із залишком гасу, вкритий шаром пилу, із засохлими патьоками і краплями вапна. Тієї ж ночі у сараї сусіда потерпілої С. були виявлені три 20-літрові бутлі, вкриті шаром пилу із засохлими краплями вапна. На підставі схожості ознак бутля, виявленого на місці події, і бутлів С. було висунуто припущення, що бутель, знайдений на місці події, належить С.;

г) Під час розслідування справи про вбивство З. було встановлено, що потерпілий З. був виявлений біля будинку зв’язку С-го району міста К. без свідомості, із закритими очима, без пальта, головного убору, піджака, взуття, годинника. Не приходячи до свідомості, на четверту добу громадянин З. помер. Щоб перевірити версію про вбивство З. із метою пограбування (не виключалася версія і про його вбивство з помсти та інсценування пограбування), слідчий вирішив вивчити кримінальні

справи про розбійні напади, скоєні на території С-го району. Внаслідок вивчення справ, що не розслідувалися, з'ясувалося, що на прилеглих до будинку зв'язку вулицях було скоєно кілька нападів на громадян. Грабіжники діяли за одним методом: сильно вдаривши перехожого по голові, від чого той втрачав свідомість, злочинці роздягали його.

На підставі схожості вбивства З. із убивствами інших потерпілих у цьому районі слідчий дійшов висновку, що всі ці злочини скоєні однією групою і, можливо, її учасником і був убитий З;

д) У справі про крадіжку було встановлено такі факти. О першій годині ночі 31 травня до магазину сільпо під'їхав автомобіль, в якому, окрім шофера, було двоє мужчин. Двоє підійшли до сторожа Н. і наказали їй мовчати, погрожуючи розправою. Один із них тримав пістолет, а другий зняв із голови Н. хустку і зав'язав їй очі. Потім її зв'язали і поклали на землю. Один із злочинців залишився біля автомобіля, поряд з яким лежала зв'язана Н., а двоє інших, зломивши двері, проникли в магазин. Через кілька хвилин, завантаживши автомобіль великою кількістю товарів, злочинці зникли.

Через 20 днів після цієї події в сусідньому районі була скоєна крадіжка із магазину сільпо. Сторож магазину П. на допиті показав, що о 24-й годині з будинку, в котрому містився магазин, вийшли троє невідомих мужчин. Один із них спрямував на сторожа пістолет і наказав мовчати. Потім нападники звалили сторожа на землю, зв'язали йому руки і зав'язали очі хусткою. Злочинці, зломивши двері та вікно, проникли до магазину, завантажили автомобіль великою кількістю товарів і зникли.

Слідчим була висунута версія про те, що обидві крадіжки скоєні однією і тією ж групою осіб.

Тестові завдання для перевірки знань

1. Аналогія – це умовивід:
 - а) в якому на основі схожості двох предметів за одними ознаками роблять висновок про схожість їх за іншими ознаками;
 - б) який належить до правдоподібних умовиводів;
 - в) який не належить до правдоподібних умовиводів;
 - г) який є складною формою умовиводу.
2. Аналогія властивостей – це умовивід про подібність:
 - а) предметів за всіма ознаками без винятку;
 - б) предметів на основі схожості їх відношень між собою;
 - в) двох предметів на основі схожості будь-яких ознак;
 - г) двох предметів на основі тільки істотних ознак.

3. Поняття аналогії вживається в значенні методу:
- а) аналізу;
 - б) синтезу;
 - в) порівняння;
 - г) дослідження і методу умовиводу.
4. Аналогія за характером своїх висновків належить до:
- а) необхідних умовиводів;
 - б) дедуктивних умовиводів;
 - в) правдоподібних умовиводів;
 - г) безпосередніх умовиводів.
5. Аналогія відношень – це умовивід про подібність предметів на основі:
- а) їх відношень між собою;
 - б) їх істотних ознак;
 - в) будь-яких ознак;
 - г) їх необхідних ознак.
6. Аналогія властивостей – це умовивід про подібність предметів на основі:
- а) їх властивостей;
 - б) їх істотних ознак;
 - в) їх істотних ознак;
 - г) схожості будь-яких їхніх ознак.
7. Логічною основою хибності аналогії є порівняння:
- а) не всіх предметів;
 - б) окремих предметів;
 - в) малоподібних предметів чи явищ;
 - г) подібних предметів.
8. Залежно від характеру і ступеня зв'язку між ознаками розрізняють:
- а) строгу і просту аналогію;
 - б) строгу і складну аналогію;
 - в) просту і складну аналогію;
 - г) повну і неповну аналогію.
9. На ступінь імовірності висновку за аналогією впливають:
- а) лише подібні ознаки порівнюваних предметів;
 - б) лише відмінні ознаки порівнюваних предметів;
 - в) подібні й відмінні ознаки порівнюваних предметів;
 - г) будь-які ознаки порівнюваних предметів.

10. За логічною основою моделі поділяють на:
- а) категоричні й атрибутивні;
 - б) прості й складні;
 - в) імовірні й достовірні;
 - г) реляційні й атрибутивні.
11. Велике значення у підвищенні імовірності висновку за аналогією мають знання про:
- а) всі ознаки предметів;
 - б) більшість ознак предметів;
 - в) наявність ознак, які всебічно охоплюють усі можливі сторони і властивості порівнюваних предметів;
 - г) наявність ознак, які всебічно охоплюють тільки корисні сторони і властивості предметів.
12. Ступінь імовірності висновку в аналогії буде вищим, коли:
- а) порівнювані предмети матимуть більше відмінних, ніж подібних ознак;
 - б) порівнювані предмети матимуть більше подібних, ніж відмінних ознак;
 - в) порівнювані предмети є малоподібними;
 - г) порівнювані предмети порівнюються декілька разів.

Основна література

1. Гетманова, А. Д. Логика : Словарь и задачник [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / А. Д. Гетманова. – М., 1998.
2. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] / В. Є. Жеребкін. – Харків, 2004.
3. Іванов, Є. А. Логіка [Текст] / Є. А. Іванов. – М., 2001.
4. Кириллов, В. И. Логика [Текст] / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М., 1999.
5. Конверский, А. И. Логика традиционная и современная [Текст] : учеб. пособие / А. И. Конверский. – М., 2010.
6. Кузина, Е. Б. Практическая логика. Упражнения и задачи с объяснением способов решения [Текст] / Е. Б. Кузина. – М., 1996.
7. Логика [Текст]. – Минск : БГУ, 1974.
8. Орендарчук, Г. О. Основи логіки [Текст] / Г. О. Орендарчук. – Тернопіль, 2001.
9. Тофтул, М. Г. Логіка [Текст] / М. Г. Тофтул. – К., 1999.
10. Тягло, Л. В. Логика критического мышления [Текст] / Л. В. Тягло. – Харьков, 1997.
11. Уемов, А. Основы практической логики [Текст] / А. Уемов. – Одесса, 1997.
12. Хоменко, І. В. Логіка юристам [Текст] / І. В. Хоменко. – К., 1997.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник для економістів / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, Д. П. Кирик. – К., 2000.
2. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1993.
3. Івин, А. А. Искусство правильно мыслить [Текст] / А. А. Ивин. – М., 1990.
4. Ивлев, Ю. В. Логика. Сборник упражнений [Текст] / Ю. В. Ивлев. – М., 1999.
5. Повторева, С. М. Словник з логіки [Текст] / С. М. Повторева. – Львів, 2007.
6. Цалін, С. Д. Логічний словник-довідник [Текст] / С. Д. Цалін. – Харків, 2006.

Заняття 2

1. Поняття гіпотези та умови її формування.
2. Логічні структурні етапи гіпотези.
3. Доведення істинності і спростування гіпотези.
4. Версія в судовому дослідженні.

Методичні рекомендації

Висвітлення першого питання потрібно розпочати зі з'ясування того, що поняття “гіпотеза” вживається в декількох значеннях: 1) будь-яке припущення; 2) припущення про можливий причинний зв'язок між явищами; 3) форма умовиводу, висновок якого фіксує припущення про можливий закономірний зв'язок між явищами; 4) процес мислення, що призводить до формування припущення про закономірні зв'язки між явищами. Після визначення поняття “гіпотеза” слід охарактеризувати деякі її особливості: а) ідея, що лежить в основі гіпотези, формулюється у формі судження-припущення; б) осередком системи понять, суджень і умовиводів у гіпотезі є об'єднуюча ідея про можливий закономірний зв'язок між явищами; в) гіпотеза пов'язана з науковим передбаченням. Далі потрібно визначити умови, яким повинна відповідати будь-яка гіпотеза. Вона повинна бути обґрунтованим припущенням, яке спирається на глибокі наукові знання, факти, закони. Гіпотеза не повинна суперечити визнаним науковим положенням і теоріям, вона повинна претендувати на максимально можливу широту охоплення явищ дійсності і повинна бути припущенням, яке в принципі може бути перевірене. Після цього доцільно охарактеризувати такі види гіпотез, як *загальна, часткова, гіпотеза для одиничного випадку, робоча, математична*.

У другому питанні необхідно показати, що незалежно від сфери дослідження гіпотеза у своєму формуванні проходить такі етапи: а) добір

і нагромадження фактів, що потребують пояснення; б) формування припущення про можливий взаємозв'язок і причину спостережуваних явищ; в) формування можливих наслідків з даної причини, якщо б вона насправді існувала; г) доведення істинності висунутого припущення і наслідків, що випливають з нього.

При підготовці до третього питання насамперед потрібно зазначити, що вирішальним етапом у становленні гіпотез є практика, але перевірка гіпотези може здійснюватися і теоретичним способом – у різних формах умовиводу. Теорія перевірки істинності гіпотези здійснюється в двох напрямках: 1) визначення ступеня імовірності висловлювань, які входять до складу гіпотези; 2) доведення істинності гіпотези. Потрібно показати, за яких умов гіпотеза стає теорією. Є кілька способів підтвердження гіпотези: а) безпосереднє сприйняття факту; б) опосередковане доведення істинності гіпотези. Стосовно *спростування (фальсифікації)* гіпотези потрібно зазначити, що вона полягає у відшукуванні фактів, які б суперечили наслідкам, що випливають з гіпотези. Якщо знаходиться факт, що відповідає об'єктивній дійсності, але суперечить припущенню, висунутому в гіпотезі, то відповідно до закону виключеного третього два суперечливі висловлювання не можуть бути одночасно ні істинними, ні хибними. На цій підставі приходять до висновку про те, що гіпотеза є хибною і фальсифікованою.

У четвертому питанні доцільно спочатку зазначити, що *судове пізнання* здійснюється за тими ж самими законами і принципами, що й наукове пізнання. Розслідування кримінальних справ не може здійснюватися без побудови і доведення істинності гіпотез. У судовому дослідженні гіпотези іменуються версіями. Потрібно показати, в чому полягає відмінність версії від наукової гіпотези. При доведенні істинності гіпотези керуються не тільки законами пізнання, а й законами юридичними. Особливу увагу слід звернути на питання про побудову версії. Версії поділяються на *загальні* і *часткові*. Приклади з даного питання можна знайти в підручниках для юридичних вузів і в довідковій літературі.

Термінологічний словник

Гіпотеза – форма мислення, що становить собою припущення про існування певного закономірного зв'язку між явищами, причини виникнення яких невідомі.

Загальна гіпотеза – припущення про певні закономірності, які стосуються усієї множини явищ відповідної предметної сфери.

Часткова гіпотеза – припущення про певні закономірності, які стосуються тільки деяких елементів множини явищ відповідної предметної сфери.

Одинична гіпотеза – припущення, що стосується характеристики одного предмета чи явища.

Робоча гіпотеза – припущення, умовне припущення, яке висувається на початку дослідження на основі узагальнення обмеженої кількості експериментальних даних.

Наукова гіпотеза – науково обґрунтоване припущення про певні закономірності природних або суспільних явищ.

Математична гіпотеза – припущення про можливий характер нового закону, зроблене на основі зміни співвідношення між змінними величинами математичного рівняння вже діючого закону в цій сфері.

Версія в судовому дослідженні – це одне з можливих припущень, які пояснюють злочинну дію в цілому або окрему його обставину.

Загальна версія – версія, яка пояснює дію злочину в цілому.

Часткова версія – версія, висунута для пояснення окремих обставин злочинної дії.

Тема рефератів, доповідей і повідомлень

1. Пізнавальна роль гіпотези.
2. Роль версії в юридичній практиці.
3. Доведення істинності та фальсифікація версії.
4. Наукове передбачення та його види.

Контрольні питання

1. В яких значеннях вживається поняття “гіпотеза”?
2. У чому полягає відмінність гіпотези від теорії?
3. Яким умовам повинна відповідати гіпотеза?
4. Які види гіпотез бувають?
5. Які етапи виділяються в процесі розвитку гіпотези?
6. За яких умов гіпотеза стає теорією?
7. Як визначається версія в судовому дослідженні?
8. Які види версій бувають?

Тестові завдання для перевірки знань

1. Гіпотеза повинна бути:
 - а) істинною;
 - б) хибною;
 - в) обґрунтованим припущенням;
 - г) науковою теорією.
2. Гіпотеза:
 - а) повинна суперечити визнаним науковим теоріям;
 - б) не повинна суперечити визнаним науковим теоріям;
 - в) повинна бути незалежною від наукового світогляду;
 - г) повинна охоплювати всі явища дійсності.

3. Гіпотеза повинна:
- а) претендувати на охоплення усіх явищ дійсності;
 - б) бути необґрунтованим припущенням;
 - в) спиратися на випадкові явища дійсності;
 - г) претендувати на максимально можливу широту охоплення явищ дійсності.
4. Гіпотеза повинна:
- а) втілюватись у досконалий логічний понятійний апарат;
 - б) втілюватись у недосконалий логічний понятійний апарат;
 - в) відповідати на всі поставлені питання;
 - г) не повинна мати свого понятійного логічного апарату.
5. Гіпотеза повинна:
- а) бути припущенням, яке не спирається на інші наукові теорії;
 - б) бути припущенням, яке не претендує на наукову значущість;
 - в) може претендувати або не претендувати на наукову значущість;
 - г) бути припущенням, яке в принципі може бути перевіреним.
6. Часткова гіпотеза – це:
- а) тимчасове припущення про певні властивості явища природи;
 - б) припущення про певні властивості тільки соціальних явищ;
 - в) вчення про соціальні і суспільні явища;
 - г) припущення про певні властивості між певними частинами явищ даної множини.
7. Робоча гіпотеза – це умовне припущення:
- а) яке висувається на початку дослідження на основі узагальнення обмеженої кількості експериментальних явищ;
 - б) яке висувається в кінці дослідження на основі узагальнення обмеженої кількості експериментальних явищ;
 - в) про закони розвитку суспільства;
 - г) про закони розвитку тільки природи.
8. В основі математичної гіпотези є:
- а) знання про закони і принципи математики;
 - б) знання про метаматематику;
 - в) зміни співвідношення між змінними величинами математичного рівняння вже діючого закону;
 - г) екстраполяція математичних знань у сферу інших наук.

9. Наближеною формою знання до гіпотези є:
- а) судження;
 - б) поняття;
 - в) версія;
 - г) умовивід.
10. Гіпотеза вважається підтвердженою, якщо:
- а) використовується в практичній діяльності;
 - б) використовується в теоретичній діяльності;
 - в) її істинність підтверджена на консилиумі вчених;
 - г) виведено максимальну кількість наслідків з неї, а сукупність виведених наслідків вичерпує всі можливі наслідки з неї.
11. Версія в судовому дослідженні – це:
- а) точні дані про причину певного злочину;
 - б) одне з можливих припущень про злочинну дію;
 - в) часткова гіпотеза;
 - г) загальна гіпотеза.
12. Фальсифікація версії має форму:
- а) категоричного силогізму;
 - б) індуктивного умовиводу;
 - в) умовного умовиводу;
 - г) умовно-категоричного умовиводу.

Основна література

1. Гетманова, А. Д. Логика : Словарь и задачник [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / А. Д. Гетманова. – М., 1998.
2. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] / В. Є. Жеребкін. – Харків, 2004.
3. Іванов, Є. А. Логіка [Текст] / Є. А. Іванов. – М., 2001.
4. Карамішева, Н. В. Логіка [Текст] : підручник для студентів-правників. – Львів, 2000.
5. Кириллов, В. И. Логика [Текст] / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М., 1999.
6. Конверский, А. И. Логика традиционная и современная [Текст] : учеб. пособие / А. И. Конверский. – М., 2010.
7. Кузина, Е. Б. Практическая логика. Упражнения и задачи с объяснением способов решения [Текст] / Е. Б. Кузина. – М., 1996.
8. Орендарчук, Г. О. Основи логіки [Текст] / Г. О. Орендарчук. – Тернопіль, 2001.
9. Тофтул, М. Г. Логіка [Текст] / М. Г. Тофтул. – К., 1999.
10. Тягло, Л. В. Логика критического мышления [Текст] / Л. В. Тягло. – Харьков, 1997.
11. Уемов, А. Основы практической логики [Текст] / А. Уемов. – Одесса, 1997.
12. Хоменко, І. В. Логіка юристам [Текст] / І. В. Хоменко. – К., 1997.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник для економістів / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, Д. П. Кирик. – К., 2000.
2. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1993.
3. Івин, А. А. Искусство правильно мыслить [Текст] / А. А. Ивин. – М., 1990.
4. Ивлев, Ю. В. Логика. Сборник упражнений [Текст] / Ю. В. Ивлев. – М., 1999.
5. Повторева, С. М. Словник з логіки [Текст] / С. М. Повторева. – Львів, 2007.
6. Цалін, С. Д. Логічний словник-довідник [Текст] / С. Д. Цалін. – Харків, 2006.

Тема 7. ЛОГІЧНІ ОСНОВИ АРГУМЕНТАЦІЇ

Заняття 1

1. Поняття доведення.
2. Логічне доведення і судовий доказ.
3. Види доведення.
4. Розподіл доведень на прямі і непрямі у кримінальному процесі.

Методичні рекомендації

При висвітленні першого питання слід мати на увазі, що термін “*доведення*” вживається в широкому і вузькому значеннях. У вузькому розумінні доведення означає особливу, логічну форму обґрунтування істинності суджень – дію, в процесі якої істинність певного судження обґрунтовується за допомогою інших суджень, істинність яких доведена. У широкому розумінні *доведення* означає будь-яку форму обґрунтування істинності висловлювання.

У другому питанні слід показати, що термін “*доказ*” вживається у двох значеннях. По-перше, доказом позначають логічне доведення, по-друге, під доказом розуміють доказові факти. Слід показати, як визначається судовий доказ в юридичній літературі, що він не зводиться до логічного доведення. Судовий доказ здійснюється не тільки за законами логіки, він підлягає юридичним законам.

У третьому питанні потрібно показати, що доведення розподіляються на *прямі* і *непрямі*. Непрямі доведення бувають двох видів: *аналогічні* та *розподільні*.

Вивчення четвертого питання доцільно розпочати зі з'ясування того, що прямі і непрямі доведення в логіці не можна змішувати з прямими і непрямыми доказами в кримінальному процесі. Потрібно показати, що

в кримінальному процесі доказом є доказовий факт. У кримінальному процесі на прямі і непрямі розподіляються факти, які відображають певні предмети, події, явища. Потрібно визначити зміст понять “прямий” і “непрямий доказ”.

Термінологічний словник

Безпосередній спосіб доведення – доведення з допомогою органів чуттів у процесі практичної діяльності людини.

Опосередкований спосіб доведення – обґрунтування тих чи інших висловлювань з допомогою раніше встановлених законів, правил, положень.

Доведення в широкому розумінні – будь-яка форма обґрунтування істинності висловлювання.

Доведення у вузькому розумінні – логічна форма обґрунтування, в процесі якої істинність певного судження обґрунтовується за допомогою інших суджень, істинність яких доведена.

Судовий доказ – логічний процес, що здійснюється за певними юридичними законами і правилами.

Теза – положення, істинність якого потрібно довести.

Аргументи – ті судження, які наводяться для доведення тези.

Демонстрація – спосіб логічного зв'язку тези з основою.

Прямий доказ – доказ, у котрому теза безпосередньо обґрунтовується аргументами.

Непряме доведення – доказ, в якому істинність тези обґрунтовується за допомогою доказу хибності антитези.

Апагогічне непряме доведення – доведення, в якому істинність тези доводять завдяки доказу хибності антитези.

Розподільне непряме доведення – доказ, в якому теза обґрунтовується шляхом виключення усіх членів розподільного судження, окрім одного, що є доказуваною тезою.

Прямий доказ у кримінальному процесі – доведення, в якому зв'язок прямого доказу із шуканим фактом очевидний.

Непрямий доказ у кримінальному процесі – доказ, в якому зв'язок фактів із шуканим фактом не є очевидним, не дається безпосередньо.

Темі рефератів, доповідей і повідомлень

1. Логічна структура доведення.
2. Доказовість і переконливість – важливі риси людського мислення.
3. Судовий доказ – важлива форма пізнання істини у розгляді кримінальних справ.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Безпосередній спосіб доведення.
2. Опосередкований спосіб доведення.
3. Визначення доведення.
4. Поняття доведення в широкому розумінні.
5. Поняття доведення у вузькому розумінні.
6. Судовий доказ.
7. Засоби доказу в кримінальному процесі.
8. Теза доказу.
9. Аргументи.

Вправи

1. Визначте тезу, аргументи і демонстрацію в таких доведеннях:
 - а) Всі слова, що означають назву предмета та відповідають на питання хто? або що? є іменниками, а слово “калина” означає назву предмета і відповідає на питання що? Отже, слово “калина” є іменником;
 - б) Чотирикутник ABCO – ромб, оскільки всі сторони його рівні, а чотирикутники, які мають рівні сторони, називаються ромбами;
 - в) Будь-яка думка, в якій щось стверджується або заперечується і яка є або істинною, або хибною, є судженням. У думці: клімат Сахари – різкоконтинентальний – наявне ствердження, і вона істинна. Отже, ця думка є судженням;
 - г) Всі метали електропровідні, оскільки відомо, що залізо електропровідне, мідь електропровідна, алюміній електропровідний, золото електропровідне. А залізо, мідь, алюміній, золото – метали. Отже, метали електропровідні;
 - д) Кути бувають або гострими, або прямими, або тупими. Цей кут гострий. Отже, він не належить ні до прямих, ні до тупих;
 - е) Сократ (коли переможений ним у словесній дуелі вдарив його, а хтось із публіки висловив здивування з того, що філософ стерпів образу) сказав:
– А коли б мене брикнув осел, хіба став би я подавати на нього в суд?
 - є) Усі прямокутники – паралелограми, бо сторони їх попарно паралельні.
Всі квадрати – прямокутники, оскільки їх кути прямі. Отже, всі квадрати – паралелограми.
2. Обґрунтуйте ці тези, відшукавши відповідні аргументи та вид міркування (умовиводу):
 - а) Сума кутів трикутника дорівнює 180° ;
 - б) Всі студенти нашої академічної групи займаються спортом;

- в) У цьому році буде добрий урожай картоплі;
- г) Земля обертається навколо Сонця;
- д) Будь-яка диктатура несумісна з гуманізмом;
- е) Дві тисячі четвертий рік буде високосним;
- є) Кількість самогубств у країні не залежить від добробуту її громадян.

3. З'ясуйте, у формі яких умовиводів побудовані ці доведення:

а) Це число просте, бо воно ділиться лише на одиницю і саме на себе;

б) Оскільки живі організми проходять у своєму розвитку ступені народження, розквіту, занепаду і загибелі, то й суспільство у своєму розвитку проходить такі ж ступені (О. Шпенглер);

в) Столиця України розташована на березі ріки, столиця Китаю розташована на березі ріки, столиця Франції розташована на березі ріки. Отже, ймовірно, що столиці всіх держав розташовані на берегах рік;

г) Або люди походять від тварин, або вони існували вічно. Проте останнє неможливе, тому доводиться визнати, що люди походять від тварин.

4. Визначте вид і будову таких доведень:

а) У силогізмі першої фігури менший засновок повинен бути стверджувальним. Щоб обґрунтувати цю думку, припустимо, що цей засновок може бути заперечним. Але тоді й висновок буде заперечним. Більший же засновок має бути неодмінно стверджувальним (з двох заперечних засновоків не можна зробити ніякого висновку), а в стверджувальному судженні предикат є нерозподіленим. Оскільки цей силогізм побудований за першою фігурою, то предикат більшого засновку (як більший термін) займе у висновку місце предиката і стане розподіленим (як предикат заперечного судження), що суперечить правилу стосовно останнього терміна. Оскільки антитеза ("Менший засновок силогізму першої фігури може бути не стверджувальним") виявилася хибною, то теза ("Менший засновок у силогізмі першої фігури повинен бути стверджувальним") є істинною;

б) Цей термін є середнім, оскільки він повторюється в обох засновках силогізму і пов'язує їх між собою;

в) Судження "Всі метали електропровідні" – істинне, оскільки встановлено, що судження "Деякі метали не є електропровідними" – хибне;

г) Кити – ссавці, оскільки вигодовують своїх дітей молоком.

5. Чи правильні ці доведення? Якщо ні, то з'ясуйте, які закони логіки і правила доведення в них порушено (визначте вид помилок):

а) Мешканці Санкт-Петербурга на підставі багатолітніх спостережень дійшли висновку, що ладозький льодохід на Неві псує в цьому місті погоду;

б) – Ви повинні підтримувати нашу партію, оскільки до неї належать люди, гідні поваги. У цьому не може бути сумніву, бо наша партія відстоює справедливу справу.

– На жаль, я сумніваюся саме в тому, що ваша партія відстоює справедливу справу.

– Даремно! Не може не бути справедливою та справа, яка ведеться людьми, гідними поваги, а до нашої партії належать саме такі люди;

в) “Хтось узявся довести, що 3 рази по 2 буде не 6, а 4. Реалізуючи свою дивну витівку, він узяв у руки звичайний сірник і попросив присутніх уважно стежити за ходом його думки.

“Переламавши сірник навпіл, – заявив дивний математик, – будемо мати один раз 2. Проробивши те саме з однією половинкою, будемо мати другий раз 2. Нарешті, проробивши цю ж операцію з другою половинкою, одержимо третій раз 2. Отже, беручи три рази по два, ми одержимо чотири, а не шість, як прийнято звичайно вважати” (В.М. Брадис, В.Л. Минковский, А.К. Харчева. Ошибки в математических рассуждениях);

г) – Раб не може бути високоморальною людиною, оскільки він не може мати мужності та внутрішньої свободи, тобто якостей, необхідних для цього.

– А Спартак?

– Спартака я не вважаю рабом, оскільки він, перебуваючи в залежності від зовнішніх сил, все ж таки зумів зберегти свободу духу;

д) Будь-яка тварина здатна мислити, оскільки вона здатна відчувати... і людина не так уже й різко відрізняється в цьому відношенні від тварини... Отже, головною відмінністю людини від тварини є не розум, а свобода волі” (Ж.-Ж. Руссо);

е) Я сумлінно працював над засвоєнням курсу логіки. Про це свідчать такі факти: я не пропустив жодної лекції з логіки; перед кожним практичним заняттям з логіки я ретельно готувався до нього (це може підтвердити бібліотекар); я придбав підручники з логіки кількох авторів. Отже, я заслуговую на високу оцінку з цієї дисципліни;

є) Старість мудріша від юності, отже, раціонально керуватися поглядами предків;

ж) Ніч завжди передує дню, отже, ніч є причиною дня;

з) Опій викликає сон, оскільки він має снодійну силу;

и) До того, що не залежить від волі людини, не можна примусити кримінальними законами. Теоретичні переконання людини не залежать від її волі. Таким чином, не можна з допомогою кримінальних законів змушувати людей мати ті чи інші теоретичні переконання. Державний устрій, який не бере до уваги цих висновків, є злочинним;

і) Якщо хтось украв якусь річ, то він намагається її сховати. Підозрюваний цю річ сховав. Отже, він її украв;

ї) Люди, які копіюють чужі підписи, є злочинцями. Гравер копіює чужі підписи. Отже, гравер – злочинець;

й) У книзі цінується або її зміст, або форма викладу. У науковій книзі цінується зміст. Таким чином, у науковій книзі не цінується форма викладу;

к) Якщо засновки умовиводу є хибними, то й висновок у ньому буде хибним. У цьому умовиводі хибні засновки. Отже, і висновок у ньому є хибним;

л) Якщо засновки умовиводу є хибними, то й висновок у ньому буде хибним. У цьому умовиводі хибний висновок. Отже, в ньому є хибні засновки;

м) Сніг не може лежати на високих горах, бо чим ближче до сонця, тим тепліше. До того ж сніг завжди тане раніше на високих місцях, хоча у видолинках ще тримається;

н) Це судження істинне, оскільки воно було висловлене геніальною людиною;

о) Лікар пацієнту:

– У Вас дуже небезпечна хвороба!

Пацієнт:

– Невже вона невиліковна?

Лікар:

– Вам поталанило, бо Ви потрапили до мене. З десяти людей, що хворіють на цю хворобу, десять помирає. Проте у мене вже було дев'ять пацієнтів, і всі вони померли від цієї хвороби;

п) Цей пес має дітей, отже, він батько. Але ж це твій пес. Отже, він твій батько. Ти його інколи б'єш, отже, ти б'єш свого батька;

р) Ліки, які приймає хворий, – добро. Чим більше добра, тим краще. Отже, ліків треба приймати якомога більше;

с) Злодій не бажає зробити нічого поганого. Придбати хороші речі – це добра справа. Отже, злодій, дістаючи (крадучи) хороші речі, робить добру справу;

т) – Чи знаєш ти цю людину, що в масці?

– Ні, не знаю.

– Це твій батько. Отже, ти не знаєш свого батька.

Тестові завдання для самоперевірки знань

1. Доведення – це:
 - а) фальсифікація;
 - б) полеміка;
 - в) логічна форма обґрунтування істинності суджень;
 - г) логічна форма суперечки.

2. Доведення в широкому розумінні – це:
 - а) логічна форма обґрунтування істинності суджень;
 - б) логічна форма обґрунтування хибності суджень;
 - в) будь-яка форма обґрунтування істинності висловлювання;
 - г) специфічна форма обґрунтування істинності висловлювання.

3. Аргументи – це:
 - а) достатня підстава для підтвердження істинності тези;
 - б) положення, істинність яких доведена практикою;
 - в) положення, істинність яких доведена теорією і практикою;
 - г) достатня підстава для підтвердження істинності демонстрації.

4. Факт – це:
 - а) реально існуюче судження;
 - б) реально існуючий умовивід;
 - в) реально існуюче поняття;
 - г) реально існуюча подія.

5. Закон – це:
 - а) реально існуюче одиничне судження;
 - б) система суджень;
 - в) система понять;
 - г) об'єктивний, необхідний зв'язок між явищами.

6. Теорія – це:
 - а) форма наукового мислення;
 - б) аргумент доведення істинності висловлювань;
 - в) форма наукового пізнання;
 - г) форма достовірного наукового пізнання.

7. Аксиома – це:
 - а) судження, істинність якого не потребує доведення в рамках певної дедуктивної теорії.
 - б) положення, яке використовується для обґрунтування інших положень;
 - в) просте судження;
 - г) складне судження.

8. Визначення – це логічна операція:
- а) внаслідок якої утворюються інші поняття;
 - б) за допомогою якої встановлюється зміст поняття;
 - в) за допомогою якої здійснюється ділення поняття;
 - г) за допомогою якої здійснюється узагальнення поняття.
9. Демонстрація – це:
- а) форма зв'язку між аргументами та основою;
 - б) форма зв'язку між аргументами;
 - в) форма зв'язку між тезами;
 - г) положення, істинність якого потрібно довести.
10. Пряме доведення – це:
- а) дедуктивне доведення;
 - б) індуктивне доведення;
 - в) побічне доведення;
 - г) доведення, в якому істинність тези безпосередньо впливає з аргументів.
11. Непряме доведення – це доведення, в якому:
- а) обґрунтовується істинність тези;
 - б) істинність тези обґрунтовується за допомогою доказу хибності антитези;
 - в) не обґрунтовується істинність тези;
 - г) обґрунтовується істинність тези та антитези.
12. Антитеза – це:
- а) просте судження;
 - б) складне судження;
 - в) судження, котре суперечить тезі;
 - г) судження, котре ніколи не суперечить тезі.
13. Апагогічне доведення – це:
- а) один із видів розподільного доведення;
 - б) один із видів прямого доведення;
 - в) пряме і непряме доведення;
 - г) доведення, в якому істинність тези встановлюється завдяки доказу хибності антитези.
14. Судовий доказ – це:
- а) складний логічний процес;
 - б) доведення, яке здійснюється за логічними та юридичними законами;

- в) доведення, яке не потребує доказу;
 - г) пряме і непряме доведення.
15. Пряме доведення в кримінальному процесі – це доведення:
- а) в якому істинність тези встановлюється через доказ хибності антитези;
 - б) розподільне;
 - в) в якому зв'язок прямого доказу із шуканим фактом очевидний;
 - г) в якому зв'язок непрямого доказу із шуканим фактом не є очевидний.
16. Непрямий доказ у кримінальному процесі – це доведення, в якому:
- а) істинність тези встановлюється через доказ хибності антитези;
 - б) зв'язок між фактами і шуканим фактом не дається безпосередньо, не є очевидним;
 - в) використовуються факти, які не пов'язані із шуканим фактом;
 - г) використовуються факти, котрі не завжди пов'язані із шуканим фактом.
17. Доведення – це:
- а) обґрунтування тези;
 - б) спростування тези;
 - в) демонстрація;
 - г) основа.
18. Прямим доведенням називається доведення, в якому теза обґрунтовується:
- а) аксіомами;
 - б) теоремами;
 - в) аксіомами, теоремами і теоріями;
 - г) безпосередньо аргументами.
19. Непряме доведення – це доведення, в якому:
- а) теза обґрунтовується безпосередньо аргументами;
 - б) теза обґрунтовується аксіомами;
 - в) істинність тези обґрунтовується шляхом встановлення хибності антитези;
 - г) відсутні аргументи.

20. Апагогічне доведення – це:
- а) пряме доведення;
 - б) доведення, в якому теза обґрунтовується безпосередньо аргументами;
 - в) непряме доведення, в якому з антитези виводять наслідки, що суперечать дійсності;
 - г) непряме доведення, в якому з антитези виводять наслідки, що не суперечать дійсності.

Основна література

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник / В. Х. Арутюнов, Д. П. Курик, В. М. Мішин. – К., 1997.
2. Гетманова, А. Д. Логика : Словарь и задачник [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / А. Д. Гетманова. – М., 1998.
3. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] / В. Є. Жеребкін. – Харків, 2004.
4. Ивлев, Ю. В. Логика для юристов [Текст] : учеб. пособие для вузов. – М., 2005
5. Кириллов, В. И. Логика [Текст] / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М., 1999.
6. Конверский, А. И. Логика традиционная и современная [Текст] : учеб. пособие / А. И. Конверский. – М., 2010.
7. Кузина, Е. Б. Практическая логика. Упражнения и задачи с объяснением способов решения [Текст] / Е. Б. Кузина. – М., 1996.
8. Литвинов, Н. Логика в следственной и экспериментальной деятельности: проблемы применения и оценки [Текст] : учебное пособие / Н. Литвинов, Н. Н. Тагаев, С. П. Лапта. – М., 2005.
9. Орендарчук, Г. О. Основи логіки [Текст] / Г. О. Орендарчук. – Тернопіль, 2001.
10. Ряшко, В. І. Логіка [Текст] / В. І. Ряшко. – К., 2009.
11. Тер-Акопов, А. А. Юридическая логика [Текст] : учеб. пособие / А. А. Тер-Акопов. – М., 2006.
12. Тягло, Л. В. Логика критического мышления [Текст] / Л. В. Тягло. – Харьков, 1997.
11. Уемов, А. Основы практической логики [Текст] / А. Уемов. – Одесса, 1997.
12. Хоменко, І. В. Логіка юристам [Текст] / І. В. Хоменко. – К., 1997.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник для економістів / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, Д. П. Кирик. – К., 2000.
2. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1993.
3. Ивин, А. А. Искусство правильно мыслить [Текст] / А. А. Ивин. – М., 1990.

4. Ивлєв, Ю. В. Логика. Сборник упражнєний [Текст] / Ю. В. Ивлєв. – М., 1999.
5. Повторєва, С. М. Словник з логіки [Текст] / С. М. Повторєва. – Львів, 2007.
6. Цалін, С. Д. Логічний словник-довідник [Текст] / С. Д. Цалін. – Харків, 2006.

Заняття 2

1. Спростування та його види.
2. Правила доведення і спростування.
3. Паралогізми та софізми, парадокси й антиномії.

Методичні рекомендації

При підготовці до першого питання потрібно усвідомити, що спростування – це дія, в процесі якої встановлюється хибність тези або неспроможність доведення в цілому. Потім слід охарактеризувати основні структурні елементи спростування: *спростування тези, спростування аргументів, спростування демонстрації*. Спростування тези можливе двома шляхами: 1) доведенням істинності антитези; 2) встановленням хибності наслідків, що випливають із тези. Щоб спростувати аргументи, треба, по-перше, з'ясувати їх суть. Спростування аргументів ще не дає підстави для спростування самої тези. Питання про істинність чи хибність тези після спростування аргументів залишається відкритим, тобто теза залишається недоведеною. Слід мати на увазі, що обов'язковою умовою успішного спростування є глибоке розуміння природи аргументації. Тільки глибоке знання досліджуваного предмета, розуміння взаємозв'язків і взаємодії різних логічних форм у процесі доведення і спростування, а також знання логічних правил забезпечують правильне доведення і спростування.

Підготовку до другого питання семінару можна розпочати зі з'ясування того, що доведення і спростування мають форму умовиводу або системи умовиводів, і дотримання правил умовиводів є їх обов'язковою умовою. Але, крім цих, існують спеціальні правила доведення і спростування, що є своєрідною конкретизацією законів мислення стосовно цих логічних дій. Правила доведення і спростування і можливі помилки при їх порушенні поділяють на три групи: а) *правила і можливі помилки стосовно тези*; б) *правила і помилки щодо аргументів*; в) *правила і помилки щодо демонстрації*. Розглядаючи правила і помилки щодо тези, потрібно показати, що помилка “підміна тези” має такі різновиди, як *аргумент до людини, аргумент до публіки, хто дуже багато доводить, той нічого не доводить*. Теза повинна бути судженням чітким і визначеним, зберігати свою чіткість і визначеність протягом усього процесу доведення (спростування). Щодо аргументів, то вони

повинні бути судженнями істинними, судженнями, істинність яких встановлена незалежно від тези.

У третьому питанні потрібно показати, що помилки в доведенні виникають або внаслідок низької логічної культури (порушення правил і законів логіки), або внаслідок свідомого і навмисного порушення логічних правил. Залежно від цього помилки, допущені в мисленні, поділяють на *паралогізми* і *софізми*. Слід розкрити зміст даних понять з наведенням прикладів. Для прикладу можна використати такі софізми, як “Рогатий”, “Софізм Еватла”. При визначенні поняття “*парадокс*” потрібно зазначити, що дане поняття вживають у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні це будь-яке формально правильне міркування, яке поєднує в собі ряд положень і насправді веде до висновку, що суперечить даним досвіду і загальновизнаним положенням. У вузькому розумінні парадокс – це висловлювання, яке водночас стверджує і заперечує одне й те саме. Для прикладу можна проаналізувати такі парадокси, як “Брехун”, “Парадокс Рассела”. Після цього можна показати, що поняття “парадокс” пов’язане з поняттям “антиномії”. Антиномії як і парадокси є висловлюваннями з уявною логічною правильністю й істинною основою, що призводять до суперечливих висновків. Відомо, що антиномії були об’єктом вивчення у філософії представника німецької класичної філософії І. Канта. Одна з його антиномій: “Світ має початок у часі і обмежений у просторі”, “Світ не має початку у часі і обмежений у просторі”. Кант доводить як істинність тези, так і істинність антитези.

Термінологічний словник

Спростування – логічна дія, в процесі якої встановлюється хибність тези або неспроможність доведення в цілому.

Спростування тези – доведення істинності нової тези, котра суперечить спростованій, а також виведення із тези наслідків, що суперечать дійсності (приведення тези до абсурду).

Спростування аргументів – встановлення того, що аргументи, наведені для підтвердження тези, є хибними або непереконливими положеннями.

Спростування демонстрації – встановлення того факту, що між аргументами і тезою немає логічного слідування.

Підміна тези – замість висунутої тези формулюється інше положення, яке видається за прийняту тезу.

Логічна помилка “аргумент до людини” – замість доведення чи спростування висунутої тези вдаються до авторитету або характеристики рис людини, яка має відношення до того, про що йдеться в тезі.

Логічна помилка “аргумент до публіки” – заміна логічного аналізу справи психологічним впливом на почуття людей з тим, щоб викликати співчуття або осуд певної справи і цю реакцію прийняти за доведення істинності певного положення.

Логічна помилка “хто дуже багато доводить, той нічого не доводить” – замість тези доводиться інше, дуже широке положення, причому доводиться таким чином, що з наведених аргументів випливає не лише теза, а й якийсь протилежне або зовсім хибне положення.

Паралогізми – помилки, що виникають у мисленні внаслідок ненавмисного порушення законів і правил мислення.

Софізми – помилки, що виникають у мисленні внаслідок навмисного порушення вимог законів і правил мислення.

Парадокс – у широкому розумінні будь-яке формально правильне міркування, яке поєднує в собі ряд положень і приводить до висновку, що суперечить даним досвіду і загально визнаним положенням. У вузькому розумінні – висловлювання, яке водночас стверджує і заперечує одне й те саме.

Антиномія – протилежність між двома висловлюваннями, що включають одне одного, але разом з тим, на перший погляд, обидва можуть бути доведені як правильні.

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Сучасні проблеми теорії аргументації.
2. Роль правил доведення і спростування в судовому доказі.
3. Софізми і паралогізми: історія і сучасність.
4. Парадокси і антиномії в науковому пізнанні.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Як визначається поняття “спростування”?
2. Що називають спростуванням тези?
3. Що характерне для спростування шляхом обґрунтування істинності антитези?
4. Що є зведенням до абсурду у спростуванні?
5. Що характерне для спростування аргументів?
6. У чому полягає специфіка спростування демонстрації?
7. Чи має право пропонент повторно оголосити свою тезу?
8. Чи має підстави опонент після спростування аргументів пропонента оголосити його тезу хибною?
9. Чи має підстави опонент, встановивши неспроможність форми міркування (демонстрації) пропонента, зробити висновок, що його теза хибна?

10. Як визначаються поняття “софізм” і “паралогізм”?
11. Як визначаються поняття “парадокс” і “антиномії”?
12. Чи має підстави опонент оголосити свою повну перемогу над пропонентом, обґрунтувавши хибність його тези?

Вправи

1. Визначте вид таких спростувань:

а) Ваш висновок про підозрюваного Н. не можна вважати достовірним, бо він ґрунтується на аналогії, яка, як відомо, не може гарантувати достовірність висновку;

б) Теза Вашого міркування – “Всі метали тонуть у воді – хибна, оскільки відомо, що є метали, легші від води”;

в) Ваше доведення не витримує критики, оскільки воно побудоване за схемою силогізму, в якому середній термін є нерозподіленим в обох засновках, а це суперечить правилу силогізму стосовно середнього терміна;

г) Спростовуючи софістів, Аристотель сказав: “Хто оголошує все істинним, тим самим робить істинним і твердження, протилежне його власному”;

д) – Отже, по-вашому, переконань немає?

– Ні, і не існує.

– Це ваше переконання?

– Так.

– Як же ви говорите, що їх немає? Ось вам уже одне на перший випадок (І. Тургенєв);

е) – П’яницю неважко розпізнати, досить поглянути на його ніс: якщо ніс у нього червоний, то це п’яниця.

– Це не так: мій брат спиртного в рот не бере, а ніс у нього червоний від золотухи.

2. Проаналізуйте відомі софізми: “Рогатий”, “Брехун”, “Софізм Еватла” та парадокси – “Купа”, “Ахіллес і черепаха”.

а) “Рогатий”:

Те, чого ти не втратив, ти маєш. Ти не втратив роги. Отже, ти маєш роги.

б) “Брехун”: Критянин Епіменід говорить, що всі критяни – брехуни, але Епіменід – сам критянин, отже, і він брехун. Та якщо він брехун, то й те, що він говорить, неістинне, отже, критяни – правдиві; але Епіменід – критянин, отже, те, що він говорить, – правда. Таким чином, критяни – брехуни, Епіменід теж брехун, і те, що він говорить, неправда. У такий спосіб ми можемо по черзі доводити, що Епіменід і критяни – правдиві і неправдиві;

в) Еватл брав уроки софістики у Протагора за умови, що за навчання він заплатить тільки в тому разі, якщо після закінчення навчання виграє перший судовий процес. Та після навчання Еватл не проводив жодного судового процесу і тому вважав, що має право не платити Протагору. Тоді останній пригрозив, що він подасть скаргу в суд, і сказав Еватлутакє:

– Судді або присудять тобі заплатити, або не присудять. В обох випадках ти змушений будеш заплатити мені. У першому випадку, згідно з рішенням суду, а в другому – згідно з нашим договором (коли ти виграєш перший судовий процес, тоді й заплатиш). На це Еватл, навчений Протагором секретів софістики, відповів:

– Ні в тому, ні в іншому разі я не заплачу. Якщо присудять заплатити, то я, як той, хто програв перший судовий процес, не заплачу згідно з нашим договором, а якщо не присудять, то я не заплачу згідно з рішенням суду;

г) “Купа”: одна зернина не становить собою купу. Додавши ще одну зернину, знову-таки не одержиш купу. Як же отримати купу, додаючи по одній зернині, жодна з яких не становить купу. Яка по порядку зернина (дев’яносто дев’ята, сота чи тисячна), зрештою, зробить з не купи купу?

д) “Ахіллес і черепаха”: прудкий Ахіллес ніколи не може догнати найповільнішу тварину – черепаху, оскільки за умови одночасного початку їх руху в момент досягнення Ахіллесом стартового положення черепахи, остання вже віддалилася звідти, скажімо, на $1/10$ їх стартової віддалі. Коли ж він пройде цю віддаль ($1/10$), черепаха за цей час відповзе на $1/100$ і т.д. в усіх до нескінченності точках шляху їх руху.

3. Знаючи сутність, структуру і правила доведення, проаналізуйте такі міркування (взяті з книги відомого англійського логіка В. Мінто “Дедуктивная и индуктивная логика”. – М., 1901. – С. 526–532):

а) Якщо людина не може прогресувати і наближатися до досконалості, то вона є або твариною, або божеством; проте людина не є ні тим, ні іншим; отже, кожна людина здатна до прогресу;

б) Хто прагне розвивати свій розум, для того нагороди за успіхи в навчанні зайві; а на людей лінивих, таких, що ставляться байдуже до розумового розвитку, нагороди не мають ніякого впливу; тому нагороди або зайві, або недієві;

в) Якби люди були здатні досягти досконалості, то деякі з них досягли б її; та оскільки жодна людина не досягла досконалості, то звідси випливає, що жодна людина не здатна її досягти;

г) Якщо страждання – це зло, то для якої частини твоєї істоти? Якщо для тіла, то нехай воно і скаржиться; якщо для духу, то йому

надана влада приглушувати свої страждання. У розумну сутність твою не може втручатися ніякий біль (Марк Аврелій);

д) Тіт Лівій виражає дилемою те скрутне становище, в яке потрапив римський сенат, коли мешканці Тарквінія просили його повернути їхні багатства: “Якщо їм не повернути багатств, то цим ми дамо привід почати війну; якщо ж повернути, то це означає дати їм у руки зброю і засоби для нападу”.

4. З’ясуйте, які логічні помилки містяться такому доведенні і спростуванні:

а) Пропонент:

– “Через” не може бути підметом.

Опонент:

– Пробачте, але ж у Вашому реченні “через” виконує роль підмета;

б) Милосердя викликає у гуманістів симпатію. “Милосердя” – слово.

Отже, деякі слова викликають у гуманістів симпатію.

Тестові завдання

1. Спростування – це логічна:

а) дія, в процесі якої встановлюється хибність тези;

б) дія, в процесі якої встановлюється істинність тези;

в) операція, в процесі якої встановлюється істинність і хибність тези;

г) операція, в процесі якої встановлюється вид доведення.

2. Спростування – це:

а) логічна дія, в процесі якої встановлюється істинність тези;

б) логічна дія, в процесі якої встановлюється хибність тези або неспроможність доведення в цілому;

в) логічна операція, в процесі якої встановлюється вид доведення;

г) апагогічне доведення.

3. Спростування тези – це:

а) доведення істинності тези;

б) пошук демонстрації;

в) доведення хибності антитези;

г) доведення істинності антитези.

4. Спростування тези можливе:

а) двома шляхами;

б) трьома шляхами;

в) тільки одним шляхом;

г) тільки трьома шляхами.

5. Спростування аргументів – це:
- а) спростування самої тези;
 - б) підстава істинності чи хибності тези;
 - в) встановлення, що аргументи, наведені для підтвердження тези, є хибними;
 - г) спростування демонстрації і тези.
6. Спростування демонстрації – це встановлення:
- а) хибності аргументів;
 - б) істинності тези;
 - в) суті аргументів;
 - г) того, що між аргументами і тезою немає логічного зв'язку.
7. Яке правило є правилом тези?
- а) теза повинна бути простою;
 - б) теза повинна зберігати свою чіткість і визначеність протягом всього процесу доведення;
 - в) теза не повинна зберігати свою чіткість і визначеність протягом всього процесу доведення;
 - г) теза повинна зберігати свою чіткість і визначеність на останньому етапі процесу доведення.
8. Логічна помилка “аргумент до людини” є:
- а) правилом і помилкою щодо аргументів;
 - б) помилкою “підміна тези”;
 - в) правилом і помилкою щодо демонстрації;
 - г) помилкою, яка пов'язана із законом “достатньої підстави”.
9. Логічна помилка “аргумент до публіки” є:
- а) правилом і помилкою щодо демонстрації;
 - б) правилом і помилкою щодо аргументів;
 - в) правилом і помилкою щодо демонстрації та аргументів;
 - г) різновидом помилки “підміна тези”.
10. Паралогізм – це:
- а) правильне логічне міркування;
 - б) міркування, яке пов'язане з порушенням закону “достатньої підстави”;
 - в) помилки, що виникають у мисленні внаслідок ненавмисного порушення вимог, законів і правил мислення;
 - г) помилки, що виникають у мисленні внаслідок навмисного порушення вимог, законів і правил мислення.

11. Софізми – це помилки, що виникають у мисленні внаслідок:
- а) ненавмисного порушення вимог законів і правил мислення;
 - б) порушення закону протиріччя;
 - в) порушення закону достатньої підстави;
 - г) порушення правил аргументів і тези.
12. Парадокс – це:
- а) паралогізм;
 - б) софізм;
 - в) висловлювання, яке водночас стверджує і заперечує одне й те саме;
 - г) висловлювання, в якому стверджується або заперечується дещо про предмети або явища.
13. Антиномія – це:
- а) протилежні висловлювання, які можуть бути доведені як правильні;
 - б) будь-які висловлювання, які можуть бути доведені як правильні;
 - в) протилежність між двома висловлюваннями, які не виключають одне одного;
 - г) будь-які висловлювання, що виключають одне одного.
14. Антиномія – це поняття, яке пов’язане з поняттям:
- а) “парадокс”;
 - б) “апорія”;
 - в) “софізм”;
 - г) “паралогізм”.

Заняття 3

1. Суперечка як різновид аргументації.
2. Види та форми суперечки.
3. Коректні та некоректні засоби ведення суперечки.
4. Дискусія, полеміка, диспут.

Методичні рекомендації

При підготовці першого питання потрібно насамперед розкрити зміст поняття “суперечка”, показати, які оцінки суперечки існують і які суперечки є потрібними, а які – непотрібними. Слід мати на увазі, що поняття “суперечка” багатозначне. В основі суперечки лежать об’єктивні протиріччя матеріального світу, різні потреби та інтереси людей. Учасниками суперечки є *пропонент*, який висуває і обстоює думку-тезу, і *опонент*, який піддає сумніву чи заперечує тезу пропонента. Інколи буває і третій елемент суперечки – аудиторія.

У другому питанні слід показати, що в стані суперечки люди переслідують певну мету, можуть дотримуватися різних поглядів. Саме тому є різні види суперечок. Рекомендується охарактеризувати такі види суперечок, як *суперечка заради істини*, *суперечка заради переконання*, *суперечка заради перемоги*, *суперечка заради суперечки*, *внутрішня суперечка*.

У третьому питанні семінару необхідно показати, що не можна бути нерозбірливим у засобах проведення суперечки, ставити над усе перемогу в ній, нехтуючи законами логіки та нормами моралі. Тому в логіці, як і в етиці, засуджується принцип “цілі виправдовують засоби”. Засоби ведення суперечки поділяють на “дозволені” і “недозволені”, або коректні і некоректні. Далі слід охарактеризувати такі некоректні засоби суперечки, як *хитрощі стосовно тези*, *хитрощі стосовно аргументів і хитрощі стосовно демонстрації*. У підручнику М. Г. Тофтула даються важливі поради полемісту.

Висвітлення четвертого питання доцільно розпочати з усвідомлення того, що, залежно від форми проведення суперечок і засобів, які в них використовуються, вони поділяються на *дискусію*, *полеміку*, *диспут*, *дебати* тощо. Метою дискусії є досягнення істини, певного взаєморозуміння між учасниками з відповідної проблеми. Якщо учасники дискусії не знаходять порозуміння, то вона може перетворитися на полеміку – конфронтаційну форму суперечки.

Термінологічний словник

Суперечка – зіткнення несумісних думок, під час якого кожна сторона відстоює свою правоту.

Суперечка заради істини – суперечка, в процесі якої встановлюється істинність відповідних положень. Її учасники керуються принципом “істина понад усе”.

Суперечка заради переконання – суперечка, мета якої нав’язати свої переконання, ідеї іншим людям.

Суперечка заради перемоги – суперечка, метою якої є перемогти супротивника за будь-яку ціну.

Внутрішня суперечка – суперечка, яка пов’язана з внутрішньою боротьбою, суперечка із самим собою. Така суперечка пов’язана з критичним ставленням до своїх поглядів.

Дискусія – публічна суперечка, яка проводиться компетентними людьми на зборах, симпозіумах, конференціях, на семінарських заняттях. Метою її є вирішення певної проблеми, шляхи її розв’язання.

Полеміка – суперечка, для якої характерні протистояння, конфронтація, протиборство сторін, форма протиставлення принципово різних думок, ідей, точок зору.

Диспут – усна публічна суперечка, що виявляється в обговоренні наукового чи суспільно важливого питання із залученням широкого кола фахівців і зацікавлених осіб.

Дебати – суперечка, що виявляється у формі обміну думками з приводу тих чи інших теоретичних положень, подій тощо.

Темати рефератів, доповідей і повідомлень

1. Мистецтво полеміки юриста.
2. Роль законів логіки в полеміці.
3. Логічна та етична культура пропонента й суперечки опонента.

Контрольні питання для самоперевірки знань

1. Що таке суперечка?
2. Чи можна обійтися без суперечок?
3. Які є види та форми суперечок?
4. Що характерне для суперечок заради істини, заради переконання, заради перемоги, заради самої суперечки, для внутрішньої суперечки?
5. Що таке дискусія, полеміка, диспут, дебати?
6. Які засоби ведення суперечок коректні?
7. Які засоби ведення суперечок некоректні?
8. Як визначаються терміни “опонент” і “пропонент”?
9. Яка роль логіки й етики в полеміці?

Тестові завдання для самоперевірки знань

1. Суперечка – це:
 - а) один із видів спростування тези;
 - б) один із видів доведення тези;
 - в) зіткнення несумісних думок, під час якого кожна сторона відстоює істинність своєї думки;
 - г) зіткнення багатьох думок щодо пізнаваності природи та суспільства.
2. Диспут – це:
 - а) усна публічна суперечка, що виявляється в обговоренні наукового чи суспільно важливого питання;
 - б) суперечка, метою якої є перемогти супротивника за будь-яку ціну;
 - в) суперечка, метою якої не є нав'язування своїх переконань;
 - г) побутова суперечка з приводу життєвих проблем.

3. Полеміка – це:
- а) внутрішня суперечка;
 - б) суперечка заради переконання;
 - в) суперечка заради перемоги;
 - г) протиборство сторін, форма протиставлення принципово різних думок.
4. Внутрішня суперечка – це суперечка:
- а) в певній соціальній групі;
 - б) заради перемоги;
 - в) заради переконання;
 - г) із самим собою.
5. Суперечка заради істини – це суперечка:
- а) метою якої є перемогти супротивника за будь-яку ціну;
 - б) в ході якої встановлюється істинність відповідних положень;
 - в) яка пов'язана з критичним ставленням до своїх поглядів;
 - г) яка не пов'язана з критичним ставленням до своїх поглядів.
6. Суперечка заради переконання – це суперечка:
- а) мета якої нав'язати свої переконання іншим людям;
 - б) в якій істина видається за хибу;
 - в) в якій проводиться простий обмін думками;
 - г) публічна, що виявляється у формі обміну думками з приводу певної наукової проблеми.
7. Дискусія – це:
- а) суперечка, в ході якої встановлюється істинність певних положень;
 - б) суперечка, яка пов'язана з внутрішньою боротьбою;
 - в) суперечка заради перемоги;
 - г) публічна суперечка, яка ведеться компетентними людьми на зборах, симпозіумах, конференціях з приводу вирішення певної проблеми.
8. Еристика – це:
- а) внутрішня суперечка;
 - б) зовнішня суперечка;
 - в) мистецтво ведення суперечки;
 - г) суперечка заради перемоги.

9. До хитрощів стосовно аргументів відносять:
- а) аргумент до публіки;
 - б) вимогу надмірного уточнення тези;
 - в) вимогу дотримуватися закону достатньої підстави;
 - г) вимогу дотримуватися закону протиріччя.
10. До хитрощів стосовно демонстрації відносять:
- а) вимогу надмірного уточнення тези;
 - б) вимогу надмірного уточнення аргументів;
 - в) неправильну побудову міркувань;
 - г) підміну тези.
11. До хитрощів стосовно аргументів відносять:
- а) вимогу надмірного уточнення тези;
 - б) вимогу показати демонстрацію;
 - в) аргумент до авторитету;
 - г) аргумент до законів логіки.

Основна література

1. Алексеев, А. П. Аргументация. Познание. Обобщение [Текст] / А. П. Алексеев. – М., 1991.
2. Гетманова, А. Д. Логика : Словарь и задачник [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / А. Д. Гетманова. – М., 1998.
3. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] / В. Є. Жеребкін. – Харків, 2004.
4. Иванов, Є. А. Логіка [Текст] / Є. А. Иванов. – М., 2001.
5. Кириллов, В. И. Логика [Текст] / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М., 1999.
6. Конверский, А. И. Логика традиционная и современная [Текст] : учеб. пособие / А. И. Конверский. – М., 2010.
7. Кузина, Е. Б. Практическая логика. Упражнения и задачи с объяснением способов решения [Текст] / Е. Б. Кузина. – М., 1996.
8. Литвинов, Н. Логика в следственной и экспериментальной деятельности: проблемы применения и оценки [Текст] : учебное пособие / Н. Литвинов, Н. Н. Тагаев, С. П. Лапта. – М., 2005.
9. Орендарчук, Г. О. Основи логіки [Текст] / Г. О. Орендарчук. – Тернопіль, 2001.
10. Ряшко, В. І. Логіка [Текст] / В. І. Ряшко. – К., 2009.
11. Тертишник, В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України [Текст] / В. М. Тертишник, К. : А.С.К., 2004. – 1056 с.
12. Тягло, Л. В. Логика критического мышления [Текст] / Л. В. Тягло. – Харьков, 1997.
13. Уемов, А. Основы практической логики [Текст] / А. Уемов. – Одесса, 1997.
14. Хоменко, І. В. Логіка юристам [Текст] / І. В. Хоменко. – К., 1997.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник для економістів / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, Д. П. Кирик. – К., 2000.
2. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1993.
3. Івин, А. А. Искусство правильно мыслить [Текст] / А. А. Ивин. – М., 1990.
4. Ивлев, Ю. В. Логика. Сборник упражнений [Текст] / Ю. В. Ивлев. – М., 1999.
5. Повторева, С. М. Словник з логіки [Текст] / С. М. Повторева. – Львів, 2007.
6. Цалін, С. Д. Логічний словник-довідник [Текст] / С. Д. Цалін. – Харків, 2006.

ВАРІАНТИ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

Методичні рекомендації щодо виконання контрольної роботи

Контрольна робота з логіки є однією з форм самостійної роботи студентів-заочників при вивченні курсу. Вона допомагає краще засвоїти теоретичний матеріал та отримати певні навички використання знань з логіки у професійній діяльності.

Контрольна робота містить два теоретичні питання і вісім задач.

Робота приймається до розгляду, якщо її виконавець дотримався таких умов:

1. Обсяг роботи має бути приблизно 12 аркушів учнівського зошита.
2. На обкладинці зошита чи титульного аркуша вказуються прізвище та ініціали, факультет, курс, група, номер залікової книжки.
3. На першій сторінці проставляється варіант (номер варіанта відповідає останній цифрі номера залікової книжки), назва теоретичного питання і план його розкриття. Згідно з цим планом висвітлюються основні положення теоретичних питань.
4. Розв'язання задачі дається тільки після запису її умови.
5. Висвітлення теоретичних питань слід поєднувати з наведенням прикладів із різних сфер розвитку природи та суспільного життя.
6. Контрольна робота повинна бути виконана охайно, розбірливим почерком. На пронумерованих сторінках залишаються поля, правильно оформляються виноска.
7. Робота у друкованому вигляді до розгляду не приймається. Наприкінці роботи подається список використаної літератури.

Необхідною умовою зарахування роботи є належне висвітлення двох теоретичних питань і розв'язання більше 50 % задач.

Варіант 1

Теоретичні питання

1. Предмет логіки та її призначення.
2. Поняття доведення. Логічне доведення як основа логічного обґрунтування.

Задачі

1. Здійсніть обмеження та узагальнення таких понять: *юрист, м. Суми, патріот, істина*.
2. Зобразіть у колових діаграмах і визначте вид визначення між поняттями:
 - *власність, суспільна власність, приватна власність;*
 - *дієздатний, недієздатний, жінка, людина;*
 - *поняття, судження, умовивід, форма мислення.*

3. Утворіть з допомогою логічного квадрата інші види суджень: *Жоден новатор не є консерватором (істинне).*
4. Зробіть перетворення, обернення і протиставлення предиката в судженні:
Людина, яка дотримується норм моралі і права, є законослухняною.
5. Зробіть логічний аналіз засновків. Чи впливає висновок з необхідності? Відповідь обґрунтуйте:
Деякі видатні діячі української культури XIX ст. причетні до благородної справи національного відродження.
Тарас Шевченко – видатний діяч української культури XIX ст.
Отже,...
6. Складіть схему поєданого індуктивного методу єдиної подібності та відмінності.
7. Складіть формулу і таблицю істинності для судження:
За умови наявності достатніх аргументів прокуратура розгляне Вашу заяву і прийме належне рішення.
8. Побудуйте прямий доказ тези:
Громадянин М. не міг бути співучасником злочину.

Варіант 2

Теоретичні питання

1. Закони логіки.
2. Зміст та обсяг поняття. Співвідношення між змістом і обсягом поняття.

Задачі

1. Дайте характеристику визначень і проаналізуйте їх з погляду правильності:
 - а) *логіка – це наука про мислення;*
 - б) *юрист – це людина, яка працює в сфері права;*
 - в) *теза – це положення, істинність якого потрібно довести.*
2. Проаналізуйте правильність узагальнення понять:
 - а) *хвилина – година;*
 - б) *поняття – форма мислення;*
 - в) *адвокат – адвокат Петренко.*
3. Утворіть за допомогою “логічного квадрата” інші види суджень за кількістю та якістю, визначте, чи є вони істинними або хибними:
Деякі студенти не займаються спортом (істинне).
4. Складіть формулу і таблицю істинності для судження:
Якщо людина вивчає логіку, то вона підвищує культуру свого мислення, а якщо вона підвищує культуру свого мислення, то краще розвиває свої творчі потенції.

5. Наведіть приклад умовно-розподільного силогізму. Накресліть його схему.
6. Який закон логіки виражений у даному судженні:
Ніхто не може бути заарештований інакше, як на підставі судового рішення або за санкцією прокурора.
7. Зробіть безпосередні умовиводи засобом обернення, перетворення і протиставлення предикату з такого засновку:
Деякі держави є демократичними.
8. Обґрунтуйте тезу:
Крадіжка матеріальних цінностей була скоєна співробітниками торговельної бази.

Варіант 3

Теоретичні питання

1. Види визначення понять.
2. Безпосередні умовиводи.

Задачі

1. Зробіть логічний поділ понять: *злочин, форма мислення, наука, культура.*
2. За допомогою кругових схем визначте відношення між поняттями:
 - *адвокат, спортсмен, людина, високий.*
 - *населений пункт, м. Київ, місто, село, столиця, вулиця.*
3. Формалізуйте судження:
Якщо розглянута в суді сукупність доказів не переконала суддів у провинності або невинності підсудного, то ними може бути прийнято рішення про відправлення цієї справи на додаткове слідство.
4. Визначте, якими за обсягом і змістом є поняття: *суддя, сонячна система, неохайний, хибний.*
5. Визначте фігуру, модус силогізму і проаналізуйте його правильність:
Закони об'єктивно діють у природі.
Деякі закони – нормативні акти.

Отже, деякі нормативні акти об'єктивно діють у природі.
6. Утворіть за допомогою логічного квадрата інші види суджень:
Усі студенти-юристи вивчають деонтологію (істинне).
7. Наведіть приклад деструктивної дилеми, напишіть її формулу.
8. Доведіть істинність тези з допомогою апагогічного доведення:
Акт на списання матеріальних цінностей підроблений.

Варіант 4

Теоретичні питання

1. Відношення між судженнями.
2. Побудова та доведення гіпотез.

Задачі

1. Охарактеризуйте вид і правильність визначень:
 - а) *купівля-продаж – це договір про перехід права власності;*
 - б) *логіка – це наука про мислення;*
 - в) *кримінальне право – галузь права, що є сукупністю юридичних норм і положень, які вважаються як суспільно небезпечні.*
2. Зробіть логічний поділ понять: *економіка, нормативний акт, особистість, науково-технічний прогрес.*
3. Зробіть безпосередні умовиводи засобом обернення, перетворення і протиставлення предикату з такого засновку:
Деякі філософи Нового часу були математиками.
4. Визначте фігуру, модус силогізму і проаналізуйте його правильність:
Усі адвокати мають вищу освіту.
Деякі адвокати – спортсмени.
Отже, всі спортсмени мають вищу освіту.
5. Здійсніть операцію об'єднання і множення (перетину) над поняттями: *депутат, офіцер, юрист.*
6. Формалізуйте і охарактеризуйте умовивід:
Якщо у трудовому колективі покращити умови праці, то це призведе до підвищення його продуктивності. У даному колективі підвищилася продуктивність праці. Отже, в ньому покращились умови праці.
7. Наведіть приклад наукової індукції.
8. Поясніть, яким шляхом можна спростувати тезу:
Крадіжка матеріальних цінностей на складі була скоєна сторонніми особами.

Варіант 5

Теоретичні питання

1. Види наукової індукції.
2. Відношення між поняттями.

Задачі

1. Наведіть приклад родо-видового та генетичного визначень поняття.
2. Визначте терміни та вид судження і перетворіть його в судження можливості:
Жоден брехун не заслуговує на довіру.

3. Формалізуйте і складіть таблицю істинності для судження:
Якщо людина порушує норми трудового законодавства, то це може призвести до її звільнення з роботи або притягнення до кримінальної відповідальності.
4. Згідно зі структурною формулою придумайте умовивід і поясніть результат:

$$\frac{M - P}{M - S} \quad \frac{S - P}{S - P}$$
5. З'ясуйте, чи можуть бути одночасно хибними такі судження:
 - а) *Держава – це політичний елемент суспільства. Деякі держави не є політичними елементами суспільства.*
 - б) *Деякі небесні тіла – планети. Деякі небесні тіла не є планетами.*
6. Перетворіть ентимему у простий категоричний силізм:
Усі патріоти повинні захищати Батьківщину. Ви ж патріот.
7. З'ясуйте вид індуктивного умовиводу:
На експертизу надійшло 19 квитанцій. Дослідивши кожен квитанцію, експерт зробив висновок про те, що підпис одержувача на всіх квитанціях підроблено.
8. З допомогою розподільного доведення обґрунтуйте істинність тези:
Даний злочин міг скоїти тільки громадянин М.

Варіант 6

Теоретичні питання

1. Види визначення понять.
2. Простий категоричний силізм.

Задачі

1. Перетворіть реальне визначення понять у номінальне:
 - а) *позивач – особа, яка звертається до суду за захистом суперечного права шляхом пред'явлення позову;*
 - б) *гносеологія – це розділ філософії, який займається проблемами пізнаваності світу.*
2. Визначте терміни і їх розподіл у судженнях:
 - а) *більшість злочинів розкриваються;*
 - б) *у кожній бібліотеці є книги, до яких звертаються дуже рідко;*
 - в) *жодна прогресивна людина не є противником миру.*
3. Дайте логічну характеристику понять: *кримінальне право, осудний, непродуктивний, буття, вартість.*
4. Зробіть перетворення, обернення і протиставлення предикату у судженні:
Людина, яка дотримується норм моралі і права, є законослухняною.

5. Укажіть фігуру і модус силогізму, поясніть результат:
Крадіжка є злочином.
Привласнення знайденого не є крадіжкою.

Отже, привласнення знайденого не є злочином.
6. Наведіть приклад складної конструктивної дилеми. Накресліть її схему.
7. Зробіть висновки із судження за “логічним квадратом”:
У простому категоричному силогізмі повинно бути три терміни.
8. Знайдіть помилку у доведенні:
Версія є істинною, оскільки вона випливає із зізнань свідка Н. Свідкові Н. можна довіряти, бо в разі хибності його заяв довелося б відхилити і саму версію.

Варіант 7

Теоретичні питання

1. Індуктивні методи встановлення причинних зв'язків між явищами.
2. Поняття про складні судження. Аналіз істинності складних суджень.

Задачі

1. Охарактеризуйте наведені визначення та доведіть їх правильність:
 - а) *глобалістика – самостійна галузь знань про найзагальніші планетарні проблеми сучасного та майбутнього розвитку людства;*
 - б) *циліндр – геометричне тіло, яке утворюється внаслідок обертання прямокутника навколо однієї сторони;*
 - в) *антропологія – це наука, яка вивчає людину;*
 - г) *шахрай – це людина, яка займається шахрайством.*
2. Чи правильно проведено узагальнення понять:
 - судження – умовивід;*
 - прокурор – юрист;*
 - хвилина – година;*
 - академія – академія банківської справи.*
3. За допомогою колових діаграм покажіть, яке відношення між такими поняттями: А – людина, В – високий, С – крадій, Д – грабіжник.
4. Визначте вид судження, його терміни та їх розподіл:
 - а) *Деякі юристи – адвокати.*
 - б) *Києво-Могилянська академія була заснована в XVII ст.*
 - в) *Хиба – знання, яке не відповідає дійсності.*
5. Формалізуйте судження і побудуйте таблицю істинності:
Якщо в понятті мисляться реально існуючі предмети, то воно може бути або реєстрованим, або нерєєстрованим.
6. Зробіть безпосередні умовиводи засобом перетворення, обернення і протиставлення предикату з такого засновку:
Людина – це біосоціальна істота.

7. Визначте вид силогізму і проаналізуйте його правильність:
*Злочинність у сфері економіки – суспільно небезпечне діяння.
Незаконне підприємництво – суспільно небезпечне діяння.*

Отже, незаконне підприємництво є злочинністю у сфері економіки.

8. Побудуйте непрямий доказ тези:
Громадянин М. був співучасником злочину.

Варіант 8

Теоретичні питання

1. Умовні і розподільні умовиводи. Умовно-розподільні умовиводи.
2. Правила визначення понять.

Задачі

1. Зробіть логічний поділ понять: *держава, девіантна поведінка, історія.*
2. За допомогою колових діаграм поясніть, яке відношення між даними поняттями: А – студент, В – спортсмен, С – студент-відмінник.
3. Здійсніть обмеження даних понять: *вартість, правопорушення, український філософ, м. Львів, атом.*
4. Формалізуйте судження та побудуйте таблицю істинності:
Якщо людина законослухняна, то вона не порушує як моральні, так і правові норми.
5. Чи є тотожними такі судження:
 - а) *Логіка науки;*
 - б) *Наука логіки?*
6. Наведіть приклад наукової індукції і накресліть її схему.
7. Проаналізуйте дефініції з погляду правил визначення:
 - а) *Касація – оскарження або протест вироку суду;*
 - б) *Фінанси – система економічних відносин, які складаються між державою, підприємствами й громадянами щодо привласнення частини національного доходу через механізм оподаткування та його розподіл відповідно до виконуваних державою функцій;*
 - в) *Юрист – це людина, яка працює в юридичному закладі;*
 - г) *Логіка – це наука про мислення.*
8. Визначте тезу, аргументи та демонстрацію в доказі:
Усі студенти юридичних вузів України вивчають логіку, а Петренко – студент одного із юридичних вузів України. Отже, Петренко повинен вивчати логіку.

Варіант 9

Теоретичні питання

1. Умовно-категоричні і розподільні умовиводи.
2. Закони логіки.

Задачі

1. Визначте обсяг і зміст понять і дайте їм логічну характеристику:
юридична особа, споживча вартість, вічний двигун, недієздатний.
 2. Визначте види відношень між поняттями і подайте їх у формі кругових схемах:
 - а) *офіцер, лейтенант, капітан, студент-заочник;*
 - б) *людина, жінка, чоловік, злочинець;*
 - в) *філософ, засновник науки логіки, геніальний давньогрецький філософ.*
 3. Визначте вид судження, його терміни та їх розподіл:
 - а) *усі громадяни України зобов'язані виконувати закони;*
 - б) *майже всі студенти нашої групи здали екзамен з історії держави та права;*
 - в) *електрон – це частка, яка має корпускулярно-хвильові властивості;*
 - г) *ніхто не знав його прізвища.*
 4. Формалізуйте судження і побудуйте таблицю істинності:
Якщо собівартість продукції буде знижено, то підприємство стане рентабельним і не буде скорочувати робочі місця.
 5. Чи порушуються вимоги закону тотожності при ототожненні таких понять:
 - а) *квадрат і прямокутний ромб;*
 - б) *відомий давньогрецький філософ і засновник науки логіки;*
 - в) *столиця Франції і Париж;*
 - г) *романс і лірична пісня.*
 6. Зробіть безпосередні умовиводи засобом перетворення, обернення і протиставлення предикату:
 - а) *ніяка причина не може бути вибаченням за невічливість;*
 - б) *істина – знання, яке відповідає дійсності.*
 7. Визначте, чи впливає висновок із засновків:
*Лекції бувають корисними або цікавими.
Дана лекція цікава.*
-
- Отже,...
8. З допомогою непрямого доведення обґрунтуйте істинність тези:
Громадянин М. до скоєння злочину непричетний.

Варіант 10

Теоретичні питання

1. Логічні операції з поняттями.
2. Спростування.

Задачі

1. Визначте обсяг і зміст понять. Дайте їм логічну характеристику:
компетентність, об'єктивна реальність, виробничі відносини, мислення, м. Львів.
2. Визначте види відношень між поняттями і зобразіть їх у кругових схемах:
 - а) *студент, спортсмен, футболіст;*
 - б) *людина, шахрай, крадій, високий, грабіжник.*
3. Визначте вид судження, його терміни та їх розподіл:
 - а) *ніхто його не розумів;*
 - б) *безглуздо заперечувати роль фантазії в найстрогішій науці;*
 - в) *деякі юристи – депутати Верховної Ради.*
4. Формалізуйте судження і побудуйте таблицю істинності:
Якщо суб'єкт судження розподілений, а предикат не розподілений, то судження є загальностверджувальним.
5. Використання якого логічного закону виражається у вимогах до винесення вироку суду:
 - а) *чи було таке діяння, в якому обвинувачується підсудний;*
 - б) *чи містить у собі дане діяння склад злочину;*
 - в) *чи винен підсудний у скоєнні цього злочину.*
6. Зробіть безпосередні умовиводи засобом обернення, перетворення і протиставлення предикату з такого засновку:
Декларація незалежності не є Конституцією.
7. Визначте, чи правильний цей силізм. Відповідь обґрунтуйте за допомогою правил термінів, засновків і фігур:
Усі адвокати – юристи.
Деякі адвокати не займаються судовою справою.

Отже, деякі з тих, що не займаються судовою справою, – юристи.
8. За допомогою прямого доведення обґрунтуйте істинність тези:
Одержання хабара є дія суспільно небезпечна.

Основна література

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник / В. Х. Арутюнов, Д. П. Курик, В. М. Мішин. – К., 1997.
2. Гетманова, А. Д. Логика : Словарь и задачник [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / А. Д. Гетманова. – М., 1998.
3. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] / В. Є. Жеребкін. – Харків, 2004.
4. Іванов, Є. А. Логіка [Текст] / Є. А. Іванов. – М., 2001.

5. Кириллов, В. И. Логика [Текст] / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М., 1999.
6. Конверский, А. И. Логика традиционная и современная [Текст] : учеб. пособие / А. И. Конверский. – М., 2010.
7. Кузина, Е. Б. Практическая логика. Упражнения и задачи с объяснением способов решения [Текст] / Е. Б. Кузина. – М., 1996.
8. Логика [Текст]. – Минск : БГУ, 1974.
9. Орендарчук, Г. О. Основи логіки [Текст] / Г. О. Орендарчук. – Тернопіль, 2001.
10. Ряшко, В. І. Логіка [Текст] / В. І. Ряшко. – К., 2009.
11. Тофтул, М. Г. Логіка [Текст] / М. Г. Тофтул. – К., 1999.
12. Тягло, Л. В. Логика критического мышления [Текст] / Л. В. Тягло. – Харьков, 1997.
13. Уемов, А. Основы практической логики [Текст] / А. Уемов. – Одесса, 1997.
14. Хоменко, І. В. Логіка юристам [Текст] / І. В. Хоменко. – К., 1997.

Додаткова література для самостійного опрацювання

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навчальний посібник для економістів / В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, Д. П. Кирик. – К., 2000.
2. Волошко, І. М. Практикум з логіки [Текст] / І. М. Волошко, І. С. Семенов. – К., 1993.
3. Ивин, А. А. Искусство правильно мыслить [Текст] / А. А. Ивин. – М., 1990.
4. Ивлев, Ю. В. Логика. Сборник упражнений [Текст] / Ю. В. Ивлев. – М., 1999.
5. Повторева, С. М. Словник з логіки [Текст] / С. М. Повторева. – Львів, 2007.
6. Цалін, С. Д. Логічний словник-довідник [Текст] / С. Д. Цалін. – Харків, 2006.

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ

1. Поняття про мислення. Форми мислення.
2. Предмет і значення логіки.
3. Становлення логіки як науки (короткий історичний аналіз).
4. Закон тотожності.
5. Закон протиріччя.
6. Закон виключеного третього.
7. Закон достатньої підстави.
8. Загальна характеристика поняття як форми мислення. Прийоми утворення понять.
9. Види понять.
10. Зміст та обсяг поняття. Співвідношення між ними.
11. Відношення між сумісними поняттями.
12. Відношення між несумісними поняттями.
13. Визначення понять: сутність і види.
14. Правила визначення понять і можливі помилки визначення.
15. Обмеження і узагальнення понять.
16. Поділ понять: сутність і правила.
17. Дихотомічний поділ.
18. Судження як форма мислення. Судження і речення.
19. Логіка запитань і відповідей.
20. Відношення між судженнями. “Логічний квадрат”.
21. Прості судження, їх види і склад.
22. Класифікація суджень.
23. Модальність суджень.
24. Розподіл термінів у судженнях.
25. Логічна символіка в утворенні складних суджень.
26. Поняття про складні судження. Види складних суджень.
27. Таблиці істинності.
28. Умовивід як форма мислення.
29. Загальна характеристика видів умовиводів.
30. Безпосередні умовиводи.
31. Дедуктивні умовиводи: сутність і види.
32. Індуктивні умовиводи. Види індукції.
33. Умовиводи із суджень з відношеннями.
34. Умовні і розподільні умовиводи. Умовно-розподільні умовиводи.
35. Індуктивні методи встановлення причинних зв'язків між явищами.
36. Простий категоричний силлогізм: фігури і модуси.
37. Правила простого категоричного силлогізму.
38. Скорочений силлогізм (ентимема).
39. Складні і складноскорочені силлогізми.

40. Аналогія як вид індуктивного умовиводу. Структура аналогії.
41. Види аналогії. Строга, нестрога і хибна аналогії.
42. Гіпотеза: поняття та види.
43. Побудова й доведення гіпотез.
44. Сутність логічної аргументації. Характеристика логічних аргументів.
45. Поняття версії.
46. Доведення: сутність і структура.
47. Спростування: його основні види.
48. Правила доведення та спростування.
49. Логічна аргументація в роботі юриста.
50. Логіка та юриспруденція.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арутюнов, В. Х. Логіка [Текст] : навч. посіб. для економістів / В. Х. Арутюнов, Д. П. Кирик, В. М. Мішин. – К. : КНЕУ, 2000. – 180 с.
2. Гетманова, А. Д. Логика: Словарь и задачник [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / А. Д. Гетманова. – М. : ВЛАДОС, 1998. – 336 с.
3. Горский, Д. П. Краткий словарь по логике [Текст] / Д. П. Горский, А. А. Ивин, А. Л. Никифоров. – М. : Просвещение, 1991. – 207 с.
4. Жеребкін, В. Є. Логіка [Текст] : підручник / В. Є. Жеребкін. – К. : Знання, 2008. – 225 с.
5. Ішмуратов, А. Т. Вступ до філософської логіки [Текст] : підручник / А.Т. Ішмуратов. – К. : Абрис, 1997. – 298 с.
6. Каверин, Б. И. Логика для юристов [Текст] : учеб. пособие для вузов / Б. И. Каверин, И. В. Демидов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 222 с.
7. Карамишева, Н. В. Логіка [Текст] : підручник для студентів-правників / Н. В. Карамишева. – Львів : Астролябія, 2002. – 210 с.
8. Конверский, А. Е. Логика традиционная и современная [Текст] : учебник /А. Е. Конверский. – М. : Идея-Пресс, 2010. – 303 с.
9. Кондаков, Н. И. Логический словарь-справочник [Текст] : / Н. И. Кондаков. – М. : Наука, 1975. – 717 с.
10. Коновалова, В. Е. Проблемы логики и психологии в следственной практике [Текст] / В. Е. Коновалова. – М. : Знання, 1970. – 163 с.
11. Курбатов, В. И. Социально-политическая аргументация [Текст] : логико-метод. анализ / В. И. Курбатов. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1991. – 142 с.
12. Литвинов, А. Н. Логика в следственной и экспертной деятельности: проблемы применения и оценки [Текст] / А. Н. Литвинов, Н. Н. Тагаев, С. П. Лапта. – М. : ЮРКНИГА, 2005. – 112 с.
13. Маковельский, А. О. История логики [Текст] / А. О. Маковельский. – М. : 1967. – 275 с.
14. Навроцький, В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації [Текст] / В. О. Навроцький. – К. : Атака, 1999. – 418 с.
15. Ординський, В. Л. Логіка – правоохоронцям [Текст] : навч. посіб. / В. Л. Ординський. – Львів : Априорі, 2004. – 211 с.
16. Ряшко, В. І. Логіка [Текст] : навч. посіб. / В. І. Ряшко. – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – 326 с.

17. Тертишник, В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України [Текст] / В. М. Тертишник. – К. : А.С.К., 2004. – 1056 с.
18. Тофтул, М. Г. Логіка [Текст] / М. Г. Тофтул. – К. : Академія, 1999. – 312 с.
19. Тростюк, З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України [Текст] : монографія / З. А. Тростюк. – К. : Атіка, 2003. – 144 с.
20. Хоменко, І. В. Евристика: мистецтво полеміки [Текст] : навч. посіб. / І. В. Хоменко. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 192 с.
21. Хоменко, І. В. Логіка юристам [Текст] / І. В. Хоменко. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 232 с.

Навчальне видання

ЛОГІКА

Навчально-методичний посібник
для самостійного вивчення дисципліни

Укладач
Проценко Микола Григорович

Редагування *Г.М. Нужненко*
Технічне редагування *І.О. Кругляк*
Комп'ютерна верстка *В.А. Івакін*

Підписано до друку 22.03.2011. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 7,1. Умов. друк. арк. 10,3. Тираж 50 пр. Зам. № 1013

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК, № 3160 від 10.04.2008

Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57